

ÖSSZEOMLÁS AZ ALBÁN ARCVONALON

EREDETI MAGÁNFELJEGYZÉSEI ALAPJÁN

ÍRTA
VITÉZ SRÉTER ISTVÁN
NYUG. HONV. MINISZTER

BUDAPEST, 1924
STADIUM SAJTÓVÁLLALAT RESZVÉNYTÁRSASÁG

ELŐSZÓ.

Ezen könyv megírására a Tudományos Akadémiának azon pályázati hirdetménye ösztönzött, mely az osztrák-magyar seregek összeomlásának keretében „*a magyar csapatok szereplésének megvilágítását*” tűzte ki pályázati tételként.

A pályázati hirdetménynek áttanulmányozása után ugyanis tisztában voltam *azzal*, hogy a mű csak akkor írható meg szakszerűen, ha annak megírását lelkiismeretes adatgyűjtés előzi meg. Munkám ezen célt kívánja szolgálni, mert tudomásom, szerint az albániai összeomlás idejében én voltam az egyedüli magasabb magyar parancsnok, aki a lezajlott eseményeket *magyar lélekkel bírálta és magyar szemmel nézik*

Munkám nem akar „katonai szakmunka” lenni: ilyet nem is akartam írni és miért nem! Azért, mert egy oly mű megalkotásánál, amelyet a Tudományos Akadémia kíván, a hadiesemények vezérkari nyelven való megírásánál sokkal fontosabbak azok a benyomások, melyeket a vezetők nyertek, azok a megfigyelések, melyeket ők *nem a nyilvánosságnak szánt feljegyzéseikben* megrögzítettek; ezek tükrözik vissza hűen az akkor uralkodott hangulatot s így „a szakmunka megírásánál mindenkor igen értékes támpontokat” nyújtanak.

Lehet, sőt igen valószínű, hogy sok helyütt kissé vastagon raktam fel a színeket, hogy bírálatom gúnyos, csípős és „túl egyéni”. Nem baj! az író válassza ki belőle a használhatót, ízlésének megfelelőt, javítsa, szépítse a képet belátása szerint — a többit lökje félre.

Hogy adataim helyesek-e vagy sem, a naplóban idézett hazai hírek fedték-e „az akkori valóságot”, nem fontos, mert naplómmal igazolhatom, hogy úgy hallottam, úgy láttam, amint feljegyeztem.

Egészen természetes, hogy „munkám senkit sem kíván sérteni”, mert *szilárd meggyőződésem*, hogy „*az igazság legfeljebb fáj, de sohasem sért.*”

Budapest, 1924 május.

A szerző.

I. Előzmények.

a) Utazásom az arcvonalhoz, tapasztalataim a hadtápkörzetben.

1918 július végén a Badenben székelő hadsereg-fővezérség az albán hadszíntéren harcoló 162. magyar királyi népfelkelő dandár parancsnokává nevezett ki. Örültem a beosztásnak egyrészt azért, mert hátatfordíthattam a „Hinterlandnak”, melyet rövid négyhetes budapesti beosztásom alatt alaposan megismertem és meggyűlöltem, másrészt azért, mert a fővezérség napi-jelentéseiből tudtam, hogy megindult Albániában a júliusi Zalán futása után a támadás, tehát mozgalmas időket reméltem. Augusztus 2-án indultam el Budapestről és Bosna-Bródot, Sarajevót, Konjicát, Zelenikát, Cattarót, Njegust, Cettinjét, Skutarit, Alessinót,; Mamurast, Worrát, Durazzót, Rogonizát, Paprialit érintve, részben vasúton és hajón, részben gépkocsin és a tábori vasút benzinmotoros hajtányán minden megállás nélkül öt nap alatt — augusztus 7-én — berobogtam Elbasanba, ahol az előljáró cs. és kir. 81. hadosztályparancsnokság székelt.

Ezen hosszú és fárasztó utazás alatt élesen megfigyeltem a hadszíntér és a hadtápkörlet különlegességeit és viszonyait. Érdekeltek, mert én a hadtápkörletben sohasem szolgáltam; érdekelték, hiszen én 1918 március-áprilisban mint a Fiúméba karhatalmi szolgálatra kirendelt 80. honvéd-gyalogdandár parancsnoka megállapítottam, hogy az Osztrák-magyar monarchia bukása, feloszlása már csak idő kérdése, Jugoszlávia

már él, az új viszonyoknak teljes megismerése tehát kétszeresen fontosnak látszott. Legelőször is feltűnt, hogy a hadtápkörletnek — mondjuk — „hazai része” — talán így is kifejezhetném „kellemes fele”, amely messze volt az ágyúszótól — tele volt szlávokkal, magyart alig lehetett látni; mentől inkább közeledtem az első vonalhoz vagy a malária által megfertőzött vidékekhez, annál több magyar csapatra bukkantam; például Zelenika telivér cseh állomás volt; Mamuras, Durazzo, Papriali pedig „magyar szigetek” a kettős monarchia nemzetiségi zúr-zavarában. Feltűnt — lehet, hogy más hadszíntéren is így volt, — hogy az albániai sereg hadtápkörletében és a mögötte fekvő megszállott területekben hemzsegték a hadsereg legújabb támaszai a különféle osztályokba sorolt női segédmunkaerők, sőt megdöbbenéssel állapítottam meg azt is, hogy az imént említett területekben elszórt katonai állomások és hadtáptelemek valóságos „kincstári üdülőtelepek”, ott gondtalanul „békeéletet” élnek, valóságos „Krieg im Frieden”. Skutariban például csak egy estét töltöttem; éppen elég volt. Az árnyas Lowcsen-k értben szólt a zene; hófehérbe öltözött nők és hadtáphősök zenészó mellett mulattak, kacagtak; derűs mosoly, megelegedés, gomitálanság ült az arcokon; amidőn azonban a hadseregnek Skutariban székelő anyagi csoportjának egyik oszlopos tagjától azt kérdeztem: „Hol találom meg a dandárt? Mely zászlóaljából áll jelenleg a dandár?” stb., szóval „katonailag” érdeklődni kezdtem, azt válaszolta ez a hadtáp-kiskirály, Juha alezredes: „Adok egy autót Mamurasig,, onnan egy „benzinmotoros hajtányt”, majd megmodják Elbassanban” és a hófehér mezbe burkolt úr nonnán ellépett. Feltűnt, hogy Skutaritól kezdve az egész albániai haderő csak egy cérnaszálon lógott, melynek neve: a Skutari—Alessio—Mamuras—Worrai országút és a reáépített tábori vasút. Ezen a vonalon bonyolították le majdnem az egész „utánpótlást”, miután akkor az ántánt tengeralattjáró naszádjai a tengeri forgalmat már alákötötték és én kérdeztem önmagamtól: Hogyan és miként fogjuk kiüríteni ezen

területeket, ha a sereget baleset éri! Mi történik akkor, ha például az egyetlen országúton visszavonuló seregünk oldalában, Alessionál vagy másutt partraszáll az olasz és a vidék népe fellázad! Feltűnt, hogy az élelmezés mindenütt a szükösnél is szükösebb; az átvonuló, az arcvonalra utazó tisztek számára berendezett étkezők megdöbbenően silányak; a ruházat, különösen a fehérnemű hiányos, utóbbi majdnem teljesen hiányzik és a csapat — jóllehet a hőmérő 62 fok C-t mutatott — téli csalánszövet ruhát visel; feltűnt, hogy a tábori vasút nyomtávolsága különböző; az arcvonalra vezetőé például Papriáli és Siisica között szélesebb, mint a Skumbi völgyében lefektetett Durazzót Elbassannal összekötő harántvonalé; megdöbbenett! Feltűnt, hogy bármerre jártam, az új hadseregparancsnokot, báró Pflanzert, mindenütt szidták és miért! Azért, mert a júliusi pánik-szerű megfutamodás után erős kézzel megállította a visszaözlönköket, a meg nem felelő alvezéreket elkergette és úgy, amint Bukovinában is tette, a csapatkötelek rendezése nélkül kíméletlenül előrehajtotta a nagyon is bejedit és rosszidegzetű sereget. Helyesen cselekedett! A pánikot csak az „előre” szüntetheti meg, egy megfutamodott sereg a védőleges harcmodorra alkalmatlan, a győzelem, a siker — legyen az bármily alárendelt jelentőségű — fokozza az erkölcsi erőt, felébreszti az akarást és ismét megszilárdítja a meglazult fegyelmet; és milyen volt a hangulat! Nyomott; isehol „lelkesedés” és erős akarás, hiányzott a bizalom a vezetéshez; kényszerből engedelmeskedtek, mert tudták, hogy báró Pflanzert ellenvetéseket nem tűr és kíméletlenül hazaküld minden okvetetlenkedő parancsnokot. Feltűnt, hogy a hadvezetőség Albánia dúsán termő síkságát és völgyeit mily kevésbé használta ki a sereg ellátásának céljaira, csak a katonai állomások közvetlen közelében láttam például „konyhakerteket”; a csapatok kellő irányítás híján csak magukról gondoskodtak. Általában az volt a benyomásom, hogy a fővezérség ezen hadszínteret ki nem használta, sőt elhanyagolta, pedig ott rizstől kezdve az acélos búzáig minden termett. Feltűnt

végül, hogy a hadvezetőség mily gyermekes bizalommal viseltetett a „lovagiasnak” nevezett albán nép iránt; dédelgette, becézgette. Adott neki puskát és lőszert, szervezett albán zászlóaljkat, altisztképző iskolákat, Skutariban a remek főrok laktanyában laktak, bennszülötteket kineveztek tisztekké, alakítottak festői jelmezű albán szabadcsapatokat, melyek csak ezüstben fogadták el a zsoldot, de ha megszólalt az ágyú, rendszerint elszéledtek; ha pedig nyugalom ült a fronton, vígan csempésztek, vagy barátságosan érintkeztek az ellenségnél szolgáló Essad-zászlóaljakkal, melyeknek legénysége javarészt az általunk megszállt területen volt otthon. És milyen volt a lakosság hangulata? Határozottan állítom, hogy féktelenül gyűlöltek bennünket, a hamu alatt izzott a parázs; legtűrhetőbbek voltak a mohamedánvallású albánok, a legmegbízhatatlanabbak a katolikus malissorok és azon falvakkal lakói, melyekből a férfinep az ántánt táborában szolgált, így Kruja, Kavaja, Prezza; egészen természetes, hogy uralmunkat megadás-sal tűrte, ellenkezést nem tanúsított; talán nem is volt túlsók oka reá, hiszen napról-napra gazdagodott. Való és'szent igaz, hogy a megszállás erősen csökkentette az állatállományt és a hadbiztosság minden ehetőre rátette a ikeztét, sőt még friss teknősbékahússal is kedveskedett, de tény az is, hogy minden élelmiszert alaposan túlfizettünk.

b) A parancsnokság átvétele, állapotok a dandárnál.

Elbassanba való érkezésem után rögtön jelentkeztem a hadosztályparancsnokomnál, felkerestem a vezérkari főnököt; ők tájékoztattak. íme, a helyzet képe:

„Az albániai haderőket július folyamán súlyos kudarc érte, az olaszok Fjerinél hátbatámadták, még pedig a tenger felől, majd a'z egész arcvonal megingott és a Skumbi folyó felé visszaözönlött. Ezen visszavonulás közben a csapatok felpörkölték a fáradtságos munkával felépített táborokat, a hadianyag jó része — különösen a távbeszélő-felszerelés, — tönkrement. Báró

Pflanzer, az újonnan kinevezett hadseregparancsnok, erélyesen megállította a sereget és elrendelte az egész arcvonal előnyomulását; hadműveleti cél: „A régi elvesztett állások visszafoglalása”. Ezen támadóművelet sikeres, lassan tért is ért; még pedig a tenger és a 905—915 magassági pontok, Tomorioa maja 2660 m. vonal között a 47. gyaloghadosztály (93. és 94. dandárok), mögötte tartalékul a Balkan-korps, amely most gyülekezik és a 220-ik dandár; az utóbb említett vonaltól keletre a bulgár Ochrida-hadosztályig (az Ochrida-tó mindkét oldalán állt) a 81. hadosztály (161., 162. dandárok), jobbszárnyán a 162. dandár, az úgynevezett Dörfler ezredes csoportja 10 zászlóalj és 5 üteg, vagyis az én csoportom. Ezen csoport tegnap — augusztus 6-án — megtámadta a Devol torrens völgyét elzáró Mascani hegyhátat; a franciák visszaverték. A hadseregparancsnok holnap, augusztus 8-án megszemléli a dandárt és a dandárparancsnokság székhelyén, a drizai táborban fog a továbbiakra intézkedni. Tehát haladéktalanul átvenni a dandár vezérletét és a helyszínén tájékozódni.”

Ez alkalommal megjegyezték: „Tessék óvatosnak lenni, mellőzni minden ellenvetést, mert a hadseregparancsnok kemény legény és az okvetetlenkedő parancsnokokat rögtön felmenti és hazaküldi”.

Hol vagyok! — kérdeztem önmagamtól. Hadgyakorlaton vagy háborúban! Furcsa! Hát Albániában csak a nyugdíjazástól való félelem ösztönzi az embereket a cselekvésre! Mi ez! Háború vagy béke! Avagy hadijáték a terepen, vagy alkalmazó megbeszélés, amelynél a gerincesek katonailag meghalnak és Pensionopolisha utaznak!

Ezen igen beható és szokatlanhangú tájékoztatás után eltávoztam és egy magasrangú tábornokkal ismerkedtem meg, aki a tájékoztatást a következőleg egészítette ki:

„Kedves barátom — mondotta, — sajnállak, nagyon sajnállak, mert Albánia a legsötétebb katonai Afrika. Itt minden rossz; a létszámok kicsinyek, a felszerelés hiányos, a csapatok ellentállóképessége nulla,

a hadseregparancsnok nyers és kíméletlen, itt az ember nemcsak a bőrét, hanem katonai hírnevét és becsületét is viszi vásárra. Lásd, engem is elintéztek, mert nem helyesltem az elrendelt támadást. Sok szerencsét!” — Aztán eltávozott.

Ezen, nem tudom, indokolt vagy indokolatlan Hamleti töprengés után jelentkezett az új vezérkari ifiúr, százados a szolnoki es. és kir. 68. gyalogezredben, Vitéz volt a neve. Tűrhetően beszélt magyarul, de feltűnt, hogy ő nem beszél, hanem énekel. Ahá! Tehát cseh — gondoltam magamban. (Nem is csalódtam, mert ez a fiatal hadfi 1921-ben a budapesti cseh követségnél szolgált, nyilvántartotta a magyarországi kórházakban hősi halált halt cseh katonák sírjait és emellett kémkedett a cseh vezérkar számára, sőt a Széna-téren éppen akkor érték tetten, amikor egy altiszttól bizalmas aktákat vett át; akkor azonban már „Wytec” névre hallgatott.)

Ebéd után Vitéz-zel elindultam benzinmotoros hajtányon. Papriáiban átszálltunk, mert az arcvonal felé vezető szárnyvonal szélesebb nyomtávú volt. Délután négy órakor elértem a tábori vasút végállomását, Susicát. Hatalmas telephely, kórházak, lövészraktárak stb; ott lóra ültünk és hosszú, fáradságos lovaglás után este nyolc órakor elértük a dandártábor.

Érdekes kép tárult szemeim elé. Sűrű bozóttal fedett metsződésben állt a sáortábor fűgefák árnyékában, amelyekre felkúszott a vadszőlő. A sátrak nehogy az antant, repülői felismerjék, gályákkal befedve. Minden, parancsnoki sátor, vezérkar, vonat, vágómarha zsúfoltan egymás mellett; valószínűleg azért, hogy egyetlenegy légibomba az egész társaságot a másvilágra küldhesse. A helyettes dandárparancsnok öreg gyalogsági ezredes, kedélyes német; a vezérkari tiszt fiatal, értelmes huszárkapitány, jól beszélt magyarul, a törzs egy vadászfőhadnagy kivételével telivér osztrák. Rövid bemutatkozás után vacsorához ültünk egy hatalmas és terebélyes fűgefa alatt. Természetes, hogy az új dandárnoknak rossz, zavaros, ihatatlan dalmát bor mel-

lett elmesélték a júliusi Zalán futását, az előreguruló támadó hadműveletet, a sikertelen támadást a Mascani hegyhátra, a csapatok siralmas állapotát, a felszerelés hiányosságait, a malária pusztítását, úgyhogy amidőn az élelmező tiszt — nyilván az új parancsnok tiszteletere — felszolgáltatta a csemegét — szeletekre vagdalt kulimászt, — nevezd „gyümölcsíz” és a malária elleni védekezés címén az esti chininadagot is velem bevétették, tisztában voltam azzal, hogy annak a nyugdíjba küldött tábornoknak, aki Elbassanban új beosztásom felett őszinte sajnálkozását fejezte ki, igaza volt, mert „a legsötétebb katonai Afrikába” sodort a végzet, alias „Baden”.

Vacsora után én, Dörfler, az új és a régi vezérkari tiszt, bevonultunk a tudományos sátorba; a légi vezérkari tiszt kiterítette a térképeket, hogy megmagyarázza a dandár helyzetét. A térkép megpillantásakor mosolyogni kezdtem, sőt azt hiszem, fel is kacagtam, mert én ilyen térképcsodabogarat még nem láttam. A térkép ugyanis több darabból volt összeragasztva és ezek a darabok két különböző mérle alapján készültek, tehát nem lehetett őket összeilleszteni. Azt (mondták: „Nem baj, nincs más, de majd lesz, már készítik az egységes térképet, csak türelem; Albánia egészen különleges valami; ezt meg kell szokni”).

A vezérkari tiszt azután igen értelmesen elmagyarázta a helyzetet. Felületesen hallgattam őt, mert tudtam, hogy másnap a hadseregparancsnok előtt újból hallani fogom és csak annyit jegyeztem meg egyelőre, „hogy az ellenség nyugodt, lassan hátrál; a csoport 10 zászlóalj és 5 üteg 25 kilométer arcvonalon van elszórva, a dandár 2500 puskából áll; a felszerelés hitvány, az élelmezés rossz, pusztít a malária. Nem kétke-dem a csapatok teljesítőképességében, sőt meg vagyok győződve arról, hogy a dandár mindaddig, amíg a fran- , ciák és olaszok nem támadnak, védővonalát szívósan fogja védelmezni.” Azután elvonultam a fügefák árnyékába felütött sátoromba, bebújtam a maláriahálóval bevont ágyba és elhatároztam, hogy ha báró Pflanz

a szemlét megtartotta, bejárom az egész vonalat, a helyszínén tájékozodom és ha a viszonyok az ecseteltek-nél nem jobbak, írok Badenbe és kérem áthelyezésemet egy olyan honvédhadosztályhoz, amely a francia arc-vonalon a németek vezérlete alatt harcol”.

Mielőtt dandárom részletes helyzetét és a hadsereg visszavonulásáig lezajlott eseményeket ismertetném, egy epizódot kell leírnom, amely csak látszatra lényegtelen, de mint villámlás a szuroksötét éjszakába, élesen belevilágít az albániai viszonyokba; ezen epizód pedig nem más, mint báró Pflazer látogatása augusztus 8-án a dandárparancsnokságnál.

Báró Pflazer délelőtt kilenc órakor érkezett meg. Jelentkeztünk. Felismert. Örül, mondotta, hogy vezérlete alá kerültem és reméli, hogy épp oly sikeresen fogok működni, mint Bukovinában. Utánam Dörfler ezredes jelentkezett, Pflazer mindjárt a sikertelen augusztus 6-iki támadás iránt érdeklődött, mire, majd kövé váltam, Dörfler így felelt: „Excellenciádtól alázattal bocsánatot kérünk azért, hogy a Mascani támadás nem sikerült; elkövettünk mindent; jóindulatát kérjük”. Azután jó bécsi tájszólással tovább siránkozott, Pflazer jóindulatúan végignézte az öreg katonát; csak annyit (mondott: „Na, majd máskor jobban fog sikerülni”. Bizonyára megsajnálta őt”. Engem meglepett ezen katonátlan modor. Eszembe jutott „a nyínyttevő gyermek”, aki javulást ígér; meglepett az a nagyfokú önérzet hiánya, az a szolgálalkúság, amely Dörfler bocsánatkérésében megnyilvánult; ilyet még nem tapasztaltam. Ennyit írtam be a naplómbe: „Sok beszéd, kevés a magja; az öreg már kiélte magát, mehet”. A hadseregparancsnok azután megtekintette a dandársegélyhelyet. En csodálkoztam, ő nem csodálkozott. A segélyhelyet ugyanis egy tarlón állították fel, melynek közepén terebélyes fa állott; a sátrak a fa körül; a meleg 62° Celsius; a malária-betegek és sebesültek alig lihegték a forróságtól és rettenetesen szenvedtek. Nem volt reá szükség, mert a tarlót „alacsony erdő” övezte. Majd felsétáltunk a dandár tudományos sátorába, ahol a vezérkari tiszt úgyesen

előadta a helyzetet; aztán báró Pflanze közölte terveit, m. p.:

„A 47-ik hadosztály el fogja foglalni Fjerit és Beratot; a balkán-hadtest már gyülekezik mögötte; ha ez megtörtént, a 81. hadosztály fog támadni a Mascani és a Nairta hegyhátakra”. Tehát! az én dandárom.

Ezután ismét a vezérkari ifiúr ismertette a részletes helyzetet; „előadta, hogy a dandár jobbszárnya előrecsúszott, a 47. hadosztály lemaradt; a 912-ös pont az olaszok birtokában van, ahonnan kellemetlenül oldalazzák a dandár jobbszárnyát, tehát! engedélyt kérnek, hogy a szárnyat visszavonhassák”. Majd hosszú harcászati csevegés indult meg ezen kérdés körül; ki-ki leadta a maga eszméit vagy gondolatszegénységét. Pflanze nyugodtan végighallgatta a szónokokat, aztán hozzámfordul és kérdezte: „Na! mit szól Maga hozzá”.

Minden szem rajtam — a honvéden — függött. így feleltem:

„Excellenciád előbb kijelentette, hogy „a dandár támadni fog”. Ha a 47. hadosztály elfoglalta Fjerit és Beratot; tehát egy lépést sem feladni, a csapat tűrje az oldalazó tüzet és védekezzen ellene, ahogy tud és lehet; ha nem képes tűrni, akkor rossz csapat”.

A szemek majd felnyársaltak; Pflanze rámnézett s így szólt: „Igaza van, a szárny a helyén marad; a szomszéd dandár pedig holnap foglalja el a 912-öt, meg van elégedve!”

„Igen helyes” — feleltem — „ez a legegyszerűbb megoldás”. Majd bezárta a megbeszélést és elutazott.

Természetes, hogy ezáltal szálka voltam a szemükben; két napig rágták tanácsomért a fületem, különösen a szomszéd dandárnok méltatlankodott a felett, hogy „neki támadni kell”; két nappal később, midőn a szárnyat megszemléltem, élesen nekem támadt. Persze, adósa nem maradtam; kijelentettem, hogy „én tanácsokra nem szorultam”, én követem a józan paraszt eszemet és senki által sem engedem kifecamítani és faképnél hagytam a modern Fábius cunctator. Azt beszéltek, hogy ő a tiroli

hadtest vezérkari főnöke is volt. Elég fiatal volt hozzá. Szegény hadtest!

A teljesség kedvéért megemlítem báró Pflanzer határozott parancsának határozatlan folytatását.

Másnap — augusztus 9-én — megszemléltem a vezéreltemre bízott csapatokat. Ezen szemle közben elrendelték, hogy haladéktalanul keressem fel Lerch tábornokot és beszéljem meg véle a hadosztály csatlakozását a 912. pontnál. Nekiindultam és nyolc órai roppant fárasztó lovaglással és gyaloglással után este félnyolc óraikor (8 óra gyaloglás alig 12 kilométer légvonalon) elértem az 520-as pontot, ahol a 3. alvédőszakasz parancsnoka tanyázott. Öröndetes hír várt reám, amennyiben Willidal alezredes, a 912-hez csatlakozó osztrák-dalimát Landwehr-zászlóalj parancsnoka, a távbeszélőhöz kéretett és boldogan beleénekelte (ő cseh volt) a kagylóba „Saját kezdeményezésből veszteség nélkül elfoglalta a 912-öt egy ügyes, meglepő oldaltámadással és az elfoglalt pontot rögtön átadta Lerch tábornok bosnyák határvadászainak”. „Bravo” — mondtam az éneklő csehnek — és Gotwald alezredessel tárgyalni kezdtem. Jó félóra után a 912-ön harcizaj, géppuskakelepelés, utána csend; imajd „Willidal” éneklő, hogy „az olaszok visszafoglalták a 912-öt.^a E pont még tíz napig volt az ellenségé, mert Lerch nem mozdult. Végre megsajnáltam oldalazott szárnyamat és elrendeltem az 5-ös határvadászoknak, hogy a bozóttal benőtt előterepről támadják oldalba és hátba a 912-ön békésen nyaraló olaszokat. A támadás veszteség nélkül sikerült és mennyi ellenség volt ott? Alig 40 fő, azok háromnegyed része is „Essadisták voltak, akik az első erőteljes nyomásra megfutamodtak.”

Világos volt ezen eset után előttem, hogy „Lerch” nagy úr, néki még az engedetlenséget is elnézik.

Lássuk most a helyzetet! A Devol völgye a dandár arcvonalát két alszaikasra osztotta, ú. m.: a 912. és a Dévol torrems között — km — állásban voltak jobbról-balra: egy zászlóalj dalmata Landwehr, 5-ös magyar határvadász zászlóalj, a 23. osztrák Landwehr-ezred első és második zászlóaljai. 47. hadosztály rohamzászlóalja,

15. osztrák Landwehr zászlóalj és az „alpesi század”, utóbbi 7 harcos; összlétszám alig 1200 puská és két hiányosan felszerelt hegyiüteg. A második alszakasz jobbszárnya védte a Devol széles (500—:600 m) medrét és végződött a Liséc-hegy alatt, ahol a 161. dandárhoz csatlakozott; állásban voltak a Devol mindkét partján a kassai 1/9. népfelkelő zászlóalj és a 159. sz. osztrák Landsturm zászlóalj, mögöttük egy zászlóalj 28. szintén csehek és három hegyi ágyúüteg. Szemközt állottak olaszok és fekete franciák; m. p.: a jobbszárny első két zászlóalja előtt olaszok, a 912-ös ponttól eltekintve, 2—3 kilométer távolsági” a; a Kalivacit erdős dombbal szemközt a Narta háton a Devol és Tomorica tarpatakok között „algéri lövészek” teljes létszámmal, másfél zászlóalj, a Devol keleti partján a Mascani-háton „feketék” ismét teljes létszámmal; tartalékok a „Bulcari csererdőben” és a „Tomorica” völgyében. A túlerőt én 3—4-szeresre becsültem gyalogságban; tüzérség tekintetében mi határozott fölényben voltunk; a francia hegyiágyúk 6.5 cm. űrméretűek voltak és csak elvéve pöffögtek.

A háromnapos szemlémpkor tapasztaltak mélyen le-sújtottak. Én, aki egy példásan működő, gondosan, fel-szerelt, modern módon harcoló és kiváló fegyelmű hon-védhadosztálynál három és fél évig szolgáltam, ennyi ponyolasághoz szokva nem voltam, ennyi naivságot még sohasem láttam. íme, csak egy eset a sok közül. Szemközt a Mascani-háttal — lőtávolság alig 2000 mé-ter — egy erdőszélen volt a dandárharcálláspont és a leg-fontosabb tüzérségi megfigyelő. Természetes, hogy leg-először oda felmáshztam. És vájjon honnan vezettek oda! Nem hátulról és észrevétlenül, hanem az ellenség által betekinthe-tő, feléje néző lejtőről, hogy ezen fontos pontot az ellenség biztosan felismerhesse; a fű, a cserjés tőle jobbra és balra le volt égve, vörösre pörkölve. Megbotrán-koztam e felületességén, azt válaszolták a naivak: „A franciák nem lőnek ide, itt így szokás”. Persze, nem sokáig volt „így szokás”.

Nagyban és egészben a helyzet nem volt nyugtala-nító, mert az ellenség teljesen passzívan viselkedett és

nem sokat törődött velünk, nyilván más tervei voltak, amint később látni fogjuk. Néha-néha antant repülők cirkáltak felettünk; ők sem háborgattak, keresték a sereg ütőerejét, „a raktárakat, a hadtáppállomásokat, a táborig vasút gócpontjait”. Igazuk volt, hiszen oly ritka arcvonalnál egy légibomba legfeljebb egy harcost vághatott agyon, kettőt soha. „Ágyúval verebekre löni” pedig „lőszerpazarlás”.

Az arcvonal mögött feküdt Graoisi albán falu; a nagy futás előtt gyönyörűen megépített tábor, élelmezőraktár, kórház, tisztalakások, sütőde sfb; augusztusban teljesen romokban hevert, a visszavonulók felpörkölték; átható hulla- és koromszag kínozza az embert, ha közélébe ért. Az út hátrafelé is siralmas állapotban volt; hidat a Devolon sehohsem építettek. És milyen volt a terep! A termékeny Devol-völgytől eltekintve, utálatosan tagolt; félig leomlott hegyek és dombok sűrű bozóttal benőve, itt-ott szálerdő, óriási magasságbeli különbségek. Például: Gramsi 230 méteren feküdt, előtte, a francia arcvonal mögött, 8—10 kilométerre a 2663 méter magas Tomorica maja kopár sziklái, amelyek, mint a Dolomitok, reggel és este rózsaszínben égtek. A talajban sokszor félméteres hasadások és repedések, a pokoli hőség következményei. És miből álltak a falvak! A hegyoldalon vagy a dombok tetejére épített szolid, védelemre berendezett kőházak, alul istálló, felül lakás. A nép maláriától fertőzött, sunyi, lusta és kétszínű.

II. Események a hadsereg visszavonulásáig, 1918 október 1-ig.

Augusztus 7-ikétől 21-ikéig a sereg készült a támadóművelet folytatására. Pótoltuk a tüzérség lövészerét, átszereltük, a távbeszélővonalakat, az ütegmegfigyelőket elláttuk távbeszélőanyaggal, a (hadosztály „új málhásállatoszlopokat” szervezett, rendbehoztuk Gramsi állomást és besoroltuk a „pótlásokat”. Pótlásokat! Nevetnem kellett. Például! Táv-mondat Elbassanból: „Holnap a következő pótlások fognak beérkezni: 1/17. zászlóaljnak, 8 fő, a II/23-nak 16 fő”. És hány harcosból állottak ezek a zászlóaljok! 1/17. zászlóalj 25, 11/23. zászlóalj 31 fő”. És ezekkel a kihaló zászlóaljakkal úgy intézkedtek, mintha 800—900 harcosból állottak volna. Valóban! a saját zsebünkbe hazudtunk és elaltattuk a lelkiismeretünket.”

Végre augusztus 22-én a 47. (hadosztály (megindította a támadást a Fjeri—Berat-vonalra. A támadás sikerült, hála báró Pflanzér erélyének. Ezen támadást én augusztus 25-én folytattam és tíz üteg és a 'hadoszerencse által támogatva, az 1/9. és 5-ös határvadász-zászlóaljakkal — magyarok — az első vonalban alig pár főnyi veszteséggel elfoglaltam a nartai és mascani-i francia hadállásokat; sok foglyot ejtettem és dús íhadizsákmányra tettem szert.

A Narta és a Mascani hegyihátak (10 km.) elfoglalása által a 'hadosztály másik dandárának helyzete már megkönnyebbült, tért nyert és a vele szomszédos bulgár Ochrida-hadosztályhoz kedvezően csatlakozhatott. Már

akkor feltűnt, hogy a bulgárok a támadó művelethez nem csatlakoztak.

Az arcvonalnak ily nagyfokú térnyerése természetesen elakasztotta az utánpótlást, hiányoztak 'hózzá az eszközök és beállott ismét a nyugalom, amely alatt a malária valósággal dühöngött és szedte áldozatait. Szomorú kép! Ha leszállt az est és kissé lehűlt a 62—65° Celsiusra felforralt levegő, ezek a félig meztelen, lesoványodott és fakóábrázatú harcosok csapatokban indultak el a 30 kilométerre fekvő Susica felé, ahol a tábori kórházak voltak. Gyalogosan vánszorogtak, mert „anyag híján” a betegség és sebesültszállítóoszlopok nem működtek. Aki nem bírta a gyaloglást, elült, elpihent az út mentén és bevárta a másnapi éjszakát vagy „elpusztult”. Egypár jellemző eset a malária pusztításaira nézve! A Narta-hát egyik erdőborította kilátópontján négy tüzérmegfigyelőállomás volt; a legénységnek háromnegyed része súlyos maláriaroham okban kínlódott; néha négy ágyúnak csak egy irányzója volt. A csapatok létszámai naponta háromszor változtak; az ember sohasem tudta, hogy „hány harcosa” van. Előfordult az is, hogy egyes zászlóalj napokig megszűntek, géppuskáikat a vonatra felmálházták; ha aztán a malária-rohamok elmaradtak, újból állásba vonultak. Elmondok egy különösen jellemző esetet. Szeptember 15-én egy 40 főből álló francia osztag éjjeli támadását jelentette az osztrák 11/23. zászlóalj Kripicánál; nagy lövöldözés keletkezett, a zászlóalj segítséget kért; a tüzérség zárótűzet adott. Három zászlóaljat kellett felriasztani, hogy legalább is egyenlő erejű tartalékokat küldhessek a veszélyeztetett pontra; és mi történt? A felriasztott három zászlóaljból sem került ki az 50 főből álló tartalék. Szerencsére nem volt rájuk szükség, mert az osztrákok *egy csendesen legelésző birkanyáját franciáknak nézték.*

És milyen volt az élelmezés? Hogy milyen volt a csapaté, arról nem beszéllek; lássuk a dandártörzset, amely bizonyára sokkal jobb volt. Reggelire „feketekávépótlék” és „kulimász” — nevezd: „gyümölcsíz” — kenyér, tele pelyvával; ebédre: leves, kecske- vagy marhahús,

tökfőzelékkal vagy „darával” és friss füge (legényeink a fáról szedték); vacsorára ugyanaz. Bab, burgonya vagy szárazfőzelék ismeretlen fogalmak voltak. Teát, rumot vagy bort csak akkor láttam, ha a gramsi-i élelmezőhivatalnoknak fölöslege volt. Legjobban éltem a Narta-hát elfoglalását követő napokban. Derék határvaszaim dús zsákmányt ejtettek; küldtek finom szárított francia főzeléket, dobozsámra legénységi gyümölcs- és húskonzerveket, rizst, babkávét, rumot és citromot. És azok a jóra való magyarok e fejedelmi zsákmánynak láttára se zúgolódtak és amidőn a zsákmányt elfogyasztották, megadással túrték a mostoha, szűkös ellátást. Sohasem feledem el azt a jelenetet, amely a Narta elfoglalása után táboromban lezajlott. Augusztus 26-án reggel a magyar határvaszok betereték a foglyokat, 2 tisztet és 76 lövést, köztük 5 francia altiszt volt, a többi algíri lövész. A foglyoknak rögtön reggelit adattam; „feketekávét, kenyér és kulimász-szeletek”; a két tiszt, amikor meglátták a kenyeret és a gyümölcsöt, udvariasan félretolták és megköszönték.

A ruházat se volt különb. 65 fok Celsius hőségben vastag téli csalánszövetruha a meztelen testen. A ruha rongyos, foltos; ha egy-két jónevelésű magyaromnak azt mondtam: „Mehetsz, fiam”. Ő vagy hátrafelé ment, mint a rák, amíg eltűnt szemeim elől, nehogy meztelenségével megsértsen, vagy feszesen tisztelgett és így szólt: „Ezredes uram, alázattal kérem, forduljon hátra, mert kilátszik a s ...”.

Az ellenség ezen szünet alatt alig volt látható, legfeljebb a déli étkezés idejében tűnt fel néha a Koznices hegytömbön vagy Bulcarnál fekete franciák által vezetett öszvéroszlop, melyek az előretolt előőrskökhöz az élelmet szállították. Ő okosabb volt, mint mi, pedig malária elleni óvszerek — chinin, maláriasisak és kesztyű, sűrű szúnyoghálók — bőven voltak nála. Az első vonalba csak ritka, de erős előőrseket állított, míg csapatainak zömét maláriamentes dombokon vagy árnyas helyeken vonta össze, de lehet az is — nekem az volt az érzésem —, hogy erejének javarészét ezen

kellemetlen, lendületes támadásra alkalmatlan terepből fokozatosan kivonta és más irányban összpontosította. Néha-néha, sátoros ünnepeken játékszerszámba menő apró hegyi ágyúival ugyan átköhögött hozzánk, talán jelezni akarta, hogy még él; veszteséget sohasem okozott. Ezen szünetet én magyar zászlóaljaim visszaszerzésére használtam fel; sikerrel is járt, mert szeptember 18-án Berat felől bevonult a III/29. népfelkelő-zászlóalj 60, azaz hatvan harcossal, sőt azt is megígérték, hogy egy hónapon belül a nagyváradi 4-es, a budapesti 30-as, a veszprémi 31-es és a dési 32-es zászlóaljakat is visszaadják; végül Vitéztől is megszabadultam; alighanem más hazát keresett a hátam mögött, mert már az augusztus 25-iki támadás előkészítése alatt érezhette, hogy „nem sokat adok rá és mindent magam intézek.” Tudálékos, sokatbeszélő, fontoskodó ember volt és büszkén hirdette, hogy ő valamiféle háborús hadiiskolában nagy kanállal szűrte a vezérkari tudományt; *szóintem csak „amatőr” volt és nem „professzionál”.*

Szeptember 17-én érkezett az első nyugtalanító és sokat sejtető hír a bulgárokról. A bulgár Ochrida-hadosztálynál beosztott osztrák-magyar útegek tisztjei azt írták ugyanis volt parancsnokuknak, az én tüzérdandárnokomnak, Nietzsche alezredesnek, hogy *„a németek és a bulgárok közötti viszony teljesen elmérgesedett, a bulgárok a németek parancsait vagy visszautasítják, vagy nem teljesítik, a bulgárok teljesen lerongyolódtak, erejük állandóan csökken, sőt hírlik, hogy szeptember 25-ike után semmiesetre se fognak tovább harcolni”*

Ugyancsak (szeptember 17-én a hadosztályparancsnokság (közölte, hogy két teljes hadilétszámú, az autan oldalán harcoló — mondjuk, az antan nyakán élőködő — Essad-zászlóalj hozzánk átpártolni szándékozik, mert megunta a háborút és haza akar menni. Ezeket a zászlóaljakat ugyanis az általunk megszállott területeken toborozták az antant ügynökei. Azt is tudomra adták, hogy ezen zászlóaljak fegyvereiket megtartják, a hozzánk való átpártolás után leteszik a „vérbosszú elleni esküt”; utána „hátra kísérendők”.

A hadosztályparancsnokság tombolt örömben, én nem tomboltam. A hadosztályparancsnokság azt vitatta, hogy a két Essad-zászlóalj átpartolása által gyengül az antant, tehát: „óriási siker.” Viszont én azt hangoztattam, hogy „maga az antant küldi őket haza,” és miért! hogy azután a mi hátunkban megszervezzék a felkelést, a guerilla-háborút, tehát „tiltakozom ily tervek ellen”.

— Persze, — mondtam környezetemnek, — Elbassan mindig rózsaszínű szemüvegen nézi a világot; nyolcvan kilométerre a front mögött minden másként fest, mint a valóságban; ott hátul nem érzik azt a súlyos felelősséget, amely az első vonalnak parancsnokát terheli, különösen amikor, amikor a két Essad-zászlóalj kétszeresen oly erős, mint a 25 kilométeres arcvonalon kis csoportokba elpotyogtatott dandár — és elhatároztam, hogy báró Pflanznerhez fordulok, akiről tudtam, hogy szeptember 22-én a Nartai dandártanyán meg fog látogatni.

Szeptember 20-ikát követő éjjel a zászlóaljok úgy a Tomorica, mint a Devol völgyében élénk ellenséges járőrtevékenységet jelentettek. Pirkadáskor pedig nagy messzeségben — becslésem szerint túl az Ochrida-tón — morogni kezdtek az ágyúk, reggel felé már valósággal bömböltek. Érdeklődni kezdtem a szomszédos, a bulgár Ochrida4iadoisztályhoz csatlakozó másik dandárnál. „Semmit sem tudtak, sőt a kérdés felett naivan csodálkoztak,” Érdeklődtem Elbassanban is; mélyen hallgattak. Vagy „*semmit sem tudtak*” vagy „*helytelenül értelmezett hadigyengeségből titkolóztak.*” Nyilván kímélni akarták a csapat idegeit”. Lehet! bár hamis nyomon jártak, mert *a jó csapat eltűri az éhséget, örömmel nélkülöz, ha tudja, hogy miért, elszenvad minden indokolt veszteséget, éjjelét nappallá teszi, de „nem tűri, hogy szeméit bekössék, egészséges ösztönét és sejtéseit elaltassák, bizonytalansággal kínozzák és a magasabb parancsnokságok okatlan játékszerének tekintsék”.*

A gyanús és sokatmondó ágyútűz egész nap tartott, egy percre sem szünetelt. Egy jó kilátópontról állandóan figyeltem és a délután folyamán megállapítottam, hogy

az ágyúk mennydörgése állandóan észak felé húzódik, tehát: „*verik a bulgárokat*” Dél felé megjelent a hadosztályparancsnok; — nyakig begombolkozott, — kérdéseim előtt kitért, s mindig az Essadisták átpártolásának fontosságát dicsőítette, és ezen dicsőítéshez az Ochrida-tónál bömbölő ágyúk szolgáltatták a stilszerű zenét. Éreztem, hogy megkondult a mi lélekharangunk és az észak felé húzódó ágyúk morgása a mi gyászindulónk, hirdeti fennhangon a végnek kezdetét.

Délután parancsnokom ellovagolt Susicába, hogy ott a beérkező hadseregparancsnokot fogadja. Én pedig akár csak Mikes Kelemen, „hallgattam, hallgattam az ágyúk morgását” és teljes tájékozatlanságban lestem a másnapot. Egészen természetes, hogy a csapatok állandóan érdeklődtek az ágyúszó. oka iránt. A távbeszélő estig majdnem berekedt. Mit válaszolhattam nekik! Azt nem mondhattam, hogy „Maul halten und weiterdienen”, elvégre ők is gondolkoztak. Azt feleltem: „Nem tudom, sok az ellenség lövészere, türelem! Majd kilövi és azután elhallgat, mint az éjjeli bogár”.

Másnap, szeptember 22-én délelőtt kilenc órakor megérkezett báró Pflanzler. Mi — ő, a hadosztályparancsnok és én — felmáztunk az 520. jelzésű erdős dombra, ahonnan úgy az előterepet, mint a szomszédos területeket teljesen belátjuk. Gyaloglás közben állandóan szónokoltak az a gyök az Ochrida-tónál, míg nálunk a fűszál se mozgott és a hőségtől lekonyulva kapkodott levegő után. Én előtt, ők utánam ballagtak és az Essad-zászlóaljok felett elmélkedtek. Végre megsokalltam a dolgot és kérdeztem, hogy mit jelent ez a kétnapos ágyúharc az Ochrida-tónál.

Pflanzler rámnézett és így felelt: „Mit! Maga nem tudja? Hallatlan! Az 1. és 3. bulgár hadsereget megverte az antant, már 50 kilométert özönlött észak felé; a döntés a Doiran és a Prespa-tónál történt”. Aztán így folytatta: „A 47. hadosztály holnap megtámadja az Abbas Ali-hegyet (Berattól délkeletre); utána ön a Koznices-hegyet (hatalmas hegytömb a Tomorica-patak keleti oldalán, a másik partján a Tomorica-maja fek-

jszik), a 9. lovashadosztály bedugja a lyukat a bulgárok felé az Ochrida-tó északi csücskénél és biztosítja a Skumbi-völgyet”.

Nem akartam hinni füleimnek; támadni akkor, arcvonalat előretolni akkor, amikor egy hadosztály szélességre tőlünk keletre két szövetséges sereg összeomlott és az ántánt számára szabad az út Ó-Szerbián, a novibazari szandzsákon, Észak-Albánián keresztül a mi hátunkba, amikor egy ilyen betörés lángbaboríthatja a hátunk mögött fekvő délszláv államokat, kiválthatja a bennünket gyűlölő délszláv népek általános felkelését. És mi lesz akkor, ha ezen nem is oly nagyon valószínűtlen esetben az olaszok például S. Giovanni di Meduánál (Alessio kikötője) vagy Durazzónál partraszállnak és elszakítják akár légi rajokkal, vagy partraszállott csapataikkal a mi összeköttetéseinket! Ezen gondolatmenet alapján így válaszoltam:

— Ha a bulgárok összeomlottak, mi már nem támadhatunk és egyelőre az eredmény megtartása a fontos; én — mindaddig, míg a hadászati helyzet nem tisztul — egy lépést sem tennék előre.

— Maga azt nem érti — hangozott a válasz, majd az Essadisták átpártolása került szóba. Nyugodtan végighallgattam a beszélgetést, indulatos voltam és a beszélgetés végén megjegyeztem:

— Az Essadisták már nem fognak átpártolni; az ántánt nélkülük is eléri célját; már nincs reájuk szüksége.

— Én is azt hiszem — mondotta Pflanzert és megindultunk a dandártanya felé. Ott sürgöny várta Pflanzert. Elolvasta. „Semmiesetre se vonulok vissza, egyedül fogom védeni Albániát” — monologizált és ebéd után Elbassanba utazott. Mi pedig teljes tájékoztatatlanságban vártuk a hadászati helyzet végleges kialakulását.

Öt napig tartott a bizonytalanság. Végre szeptember 28-án új vezérkari tisztet — Hedry honvédszázados — a távbeszélőhöz hívták és közölték, hogy „még a

mai napon szigorúan bizalmas parancs fog érkezni, melynek átvétele távbeszélő útján rögtön elismerendő”. Délután megérkezett a parancs. Szó szerinti szövege ugyan nincsen birtokomban, de a lényegét feljegyeztem; íme:

„A bulgár vereség következtében Albániát egyelőre a Skumbi-vonalig kiűritjük; a csapatok megfelelő utóvédek oltalma alatt október elsejét követő éjjel kivonandók; a dandár október 3-án további rendelkezésig megszállja a Skumbi-hídfőt Paprialinál; az egész hadsereg a Skumbi déli partján fog állást foglalni; tőlem jobbra a 93. dandár, balra Elbassantól délre a 161.”

Szeptember 29 és 30-án megtettem a szükséges előintézkedéseket és október elsején törzsemmel elindultam Cekinjébe, az új dandár álláspontra.

És vájjon miből állott e napon a dandár? Nevetséges! 1/9. népfelkelőzászlóalj, 5-ös hat ár vadászászlóalj, ffl/29. népfelkelőzászlóalj, 1/37. osztrák Landwehrzászlóalj, a 27., 87. hegyi ágyúsütegek, egy kocsizó taracküteg, a dandár törzs; ezenfelül egy csomó csapat nélküli vonat; összlétszám 1100 harcos.

III. A hadszíntér hadászati méltatása a kiürítés szempontjából.

Legelőször is leszögezni kívánóm, hogy az antant-seregek helyzetét, *1918 szeptember 22-től a fegyverszünet beálltáig*, még ma sem ismerem. A sereg vezérése az egész visszavonulás alatt az ellenség előrehaladásáról mélységesen hallgatott, gyalogoltunk négy teljes¹ hétig teljes bizonytalanságban, vándoroltunk, mint jobb minőségű utazóbőröndök; megfontolásaim tehát egyedül a hegy- és vízrajzra, az útviszonyokra támaszkodnak.

Egy pillantás ezen fejezet jobb megértése céljából szerkesztett egyszerű vázlatra, világosan bizonyítja, hogy — amidőn a sereg vezérése a kiürítést és a visszavonulást elrendelte, — nehéz feladat megoldása előtt állott. Nehéz volt a feladat megoldása *egyrészt azért*, mert Albánia tipikusan elhanyagolt balkáni ország, út- és vasúthálózata nem volt; a hadvezetőség pedig azokat, mellőzve a hadszíntér hadászati és a sereg ellátási viszonyait, ki nem építette, *másrészt*, mert a terep rettenetes nehéz volta döntően esett a mérleg serpenyőjébe.

Mit mutat a mellékelt rajz? Azt mutatja, hogy az albániai seregek a régi monarchia határainak eléréséig négy egymástól teljesen elütő jellegű övön kellett áthaladni.

/. *öv:* Az állásoktól a Durazzo—Bogozina—Pariiali—Elbassan-vonalig; nyugati része sík, keleti nehezen járható, hadműveletekre kevésbé alkalmas, erősen tagolt hegyvidék, amelyen az áthaladás párhuzamos oszlopokban széles arcvonalon lehetséges.

II. öv: Kezdődik az első öv északi határvonalánál; északi határa azonban nincsen, mert az ezen övből észak felé vezető utak a terepnehézségek következtében egy pontba futnak össze, ez Worra. A terep ezen övben, illetve a Worra felé sugárszerűen összefutó utak között szaggatott, sokszorosan tagolt, sehol épített út, járművek sehol sem haladhatnak át.

III. öv: Kezdődik Worránál, végződik Skutarinál; jellemzi, hogy ezen övön a sereg csak egy „sereposzlopban” haladhat át, csak egy útja és vasútja van; nyugat felől elzárja a tenger és annak mocsaras, ősnövényzet fedte partja, kelet felől az albán havasok hatalmas hegygátja, amely nagyobb ellenséges erők által csak bizonyos pontokon keresztezhető.

IV. öv: Kezdődik Skutarinál, magában foglalja /Montenegrót és a régi osztrák-magyar partvidéket, három útja van: 1. Skutari (a tó keleti partján)—Podgorica—Danilowgrad—Niksic—Avtovac; 2. Skutari—Dulcigno—Antivari—Virpazar—Cetinje—Lovcen—Cattaro; 3. Dulcigno—Antivari—Budua—Teodo; vagyis ezen öv elérésekor „áthaladás három oszlopban”, melyek egymást a közbeeső terep miatt megtámadás esetén támogatni nem tudják.

Tehát „a sereg arcvonala hol széles, hol keskeny, szűkül és bővül”; az átvonulás csak akkor lehet zavartalan, sima, ha egyrészt a kiadott rendelkezéseket lelkiismeretesen hajtják végre, másrészt ha az ellenség üldözése nem erélyes, kelet felől a visszavonulást a betörési irányokból nem zavarja, végül ha a had tápkörletnek kiürítése a sereg visszavonulását megelőzi.

De beszéljünk „in concreto!” A sereg akkor ürítheti ki az első állásokat, ha a háttérületből a Susica—Papriali, a Ljusna—Rogozina-szárny tábori vasút és az Elbasiswa—Papriali—Kavaja—Durzzo—Worrai fővonal minden hadianyagot elszállított és az utolsó vonat legalább is Durazzót Worra felé már elhagyta; viszont a Durazzo—Kavaja—Rogozina—Papriali—Elbassanvonal erős, ellenállóképes utóvédek által addig védelmezendő, míg a sereg Worránál a seregoszlopba be nem

sorakozott és Worrát legalább is egynapi menetre már túlhaladta.

A 4-ik övön való áthaladás előtt meg kellett alakítani újból az oszlopokat; a legfontosabb oszlop kétség-telenül a „keleti”; az oszlopalakításnál figyelembe veendő volt az útvonalak hossza és azon körülmény, hogy a „keleti oszlop” feladata egyedül a „biztosítás” kelet felé akár Podgorica, akár Niksic vidékéről. Ezen biztosítást csak azáltal lehetett időtartam tekintetében megrövidíteni, ha többi oszlopok gyorsan tért nyernek.

Mi befolyásolhatta most már ezen gondolatmenetet! *Az ellenség és a kiűrités időtartama*, ami viszont a szállítóeszközök mennyiségétől és a tábori vasút teljesítőképességétől függött.

Miként befolyásolhatta az ellenség a visszavonulást, a kiűritést! Vagy azáltal, hogy széles arcvonalon erélyesen üldözi az állományilag legyengült sereget, még mielőtt Worránál a „seregoszlopot” megalakíthatná, erőteljesen lefogja és megveri; vagy azáltal, hogy a bulgár seregek felett kivívott győzelme után „kisebb különítményekkel” a hátába tör és ezek által felláztatja a vidék lakosságát s megszervezi a kis háborút. Hogy az ellenség nagyobb erőket használjon fel az imént említett célra, egy percig sem látszott valószínűnek és miért! egyszerűen azért, mert hadműveleteinek célja, ha helyesen cselekszik, nem lehetett más: *„minden erejét megfeszítve betörni Szerbiába, azt gyorsan talpraállítani, fenyegetni Magyarország Dunavonalát, azon átkelni, mielőtt a monarchia a Duna-vonal védelmére új sereget állíthat fel, végül feltámasztani az alélt oláh királyságot, hogy ismét Magyarországra törhessen.”*

Mely irányokból törhetett volna be az autant az albániai sereg hátába! Vegyük szemügyre az egyes öveket! *I. öv:* A Struga—Oraka—Elbassan-vonalon; *II. öv:* Elbassan—Hrabe-nyereg—Tirana és Débra-Nesta—Tirana irányokból; *III. öv:* Priislkopia—Laci—Mati-folyó völgye és Prizrén — Puka — Skutari-vonalakon; *IV. öv:* Ipek—Gusinje, innen egyrészt Andrijevica—Podgorica, másrészt Brzeta—Skutari-tó. Hogy melyiket

használja, az az ő „keleti” térnyerésétől függött. Végül meghiúsíthatta volna a kiürítést és a visszavonulást az által is, ha fölényes tengeri had erejének oltalma alatt akár Durazzónál, akár S. Giovanni di Meduánál partraszáll.

Elvitázhatatlan azonban az, hogy ha a gyors térnyerésben léve ántántseregeknek sikerül kisebb szerb különítmények által seregünk hátába törve megindítani a kis háborút, albániai seregünk elveszett volna; ezt legfeljebb azok tagadhatják, akik a visszavonulást csak „a magas törzsek” távlatából szemlélték β így a csapatok ellentállóképességét nem ismerték.

Ezen dióhéjba foglalt méltatás meggyőzően bizonyítja, hogy az albán sereg vezér sége mily nehéz feladat előtt állott. Hogy én, mint elsővonalbeli parancsnok, mily benyomásokat szereztem ezen négyhetes visszavonulás alatt, miként ítélt meg a helyzeteket, a következő fejezetben fogom tárgyzni és már eleve leszögezem, hogy a vezetőségben csalódtam és nélkülöztem egyrészt „az erélyt”, másrészt „a következetes kivitelt, a tervszerűséget.”

IV. A magyar csapatok a visszavonulás alatt a fegyverszünet beálltáig (nov. 4.).

Amint mondani szokták, a „leválás az ellenségről” simán és észrevétlenül ment-végibe; a 111/29. magyar népfelkelőzászlóalj és két hegyi ágyú a Papriali felé húzódó gerincen vonultak vissza, hogy a 900-as ponton utóvédelmi állást foglaljanak; az 1/9., az 5-ös vadászok, a 37-es osztály zászlóalj, a tábori tarackosztály, a két hegyi-ágyú-űteg sugárszerűen Gramsi felé tartottak. Éjjel 12 órakor a 37-esek, hajnali 2 órakor a batár vadászok, reggel 4 órakor a kassai 1/9-es zászlóalj vonult át Gramski, ahol bőséges meleg vacsora, tea, konzerv és kenyér várta őket. A cseh élelmező hivatalnok bőkezűen ajándékozta meg a zászlóaljakat és vájjon miért! Felelek e kérdésre naplóm alapján. A visszavonulási parancs átvétele után rögtön előterjesztést tettem, hogy a Granisiban felhalmozott 75.000 adag húskonzerv, miután szállítóeszközök híján hátrahozni nem lehet, a legénység étkezésének feljavítására osztassék fel a két dandárra. Elutasítottak, jollehet három napig marakodtam értük. Végre az utolsó napon, midőn a kiürítés csődöt mondott, elrendelték, hogy „a húskonzerveket” szállítsa hátra a legénység; megtagadtam, mondván: „A legénység ily megterhelést nem bír el, Íriszen egy bakára majdnem 30 darab jutna, a legénységet kifárasztani nem engedem”; és mi történt a konzervekkel! *Minden katona elvitt 5—6 adagot, a többi felsőbb parancsra kiosztották a gramsi albánok között.* „Typikus osztrák pazarlás, a dandáromtól sajnálták, tehát odaajándékozták szeretetadományként, avagy azért, hogy annál a cifra társaságnál jó emléket hagyunk

hátra” — írtam be a naplómba. A franciák a mi elvonulásunkat még másnap sem vették észre, úgyhogy október 2-át követő éjjel a hadosztály mindkét dandára Cekin-jéből háborítatlanul elindulhatott Susica felé, utóvédeit a 900-as pont és a Holta-árok vonalában hátrahagyva. Nálam a III/29. és 179. maradtak vissza; rendelkezésemre csak 120 határvasász állott, mert a 37-es osztrákokat a 220. dandárhoz osztották be, melyet igen sietősen Podgoricába küldtek a podgorica-andrijevica-i betörőkapu elzárására.

„Úgy látszik, baj van, a szerbek már elérhették Prizrent” — írtam be a naplómban, aztán még megjegyeztem: „elsőrangú utazóbőröndök vagyunk”.

Vak sötétség, mélységes csend ült a tájon a menet alatt. Minduntalan az út mentén heverő, menetképtelen maláriabetegekre bukkantunk; nem tudtam rajtuk segíteni, mert nem volt szállítóeszköz; csendesen nyöszörögtek, várták a megváltást. Hajnal felé ránszakadt a tropikus eső és reggel fél 5-kor (október 3.) beérkeztem Susicába; még a lelkem is átázott. Megdöbentő kép tárult szemeim elé. Susica még tele volt betegekkel, hadianyaggal és élelmikészletekkel; a liszt, az abrak és mindenféle drága portéka zsákszámra hevert az átázott talajon; szüntelen rakodtak a lóvontatású tábori vasút állomásán, de sehogysem haladtak. Kérdeztem: miért nem szállították el hamarább? így feleltek: „Paprialiban mindent át kell rakni, mert a nyomtáv ott kisebb”. Reggel hat órakor hatalmas robbanások rázták meg a levegőt; magyar utászok felrobbantották a gramsii lövészraktárt, azután megszólalt a távbeszélő és elrendelték, hogy a 900-as pont, Holta-vonal az utóvédek által november 5-ig okvetlenül megvédendő, mert Susica kiürítése lassan halad, dandárom zöme pedig haladéktalanul meneteljen Paprialiba és szállja meg az ottani Skumbi-hídfőt.

„Nagyzási hóbortban szenvedünk — jegyeztem fel — 5-ös határvasászok 120 harcosból, az T/9-nek előőrskön nem levő része éppen 18 honvédből áll; valóságos békegyakorlat, mi jelezzük az ellenséget.”

— Nem baj, ezt is meg kell szokni — mondtam, háromnegyed 9-kor lóra ültem és törzsemmel, 7 cseh dnagonyossal szakadó esőben ellovagoltam Papriali felé.

Féltizenegykor szakadó esőben elértük a Dovel-torrens könyökét Stremen falu előtt, csodás szép látvány! Négy-öt kilométer széles völgy, vastagszálú fű, ősnövényzet fedi, szurokfekete televényföld; balra a 614-es erdőborította domb, jobbra Elbassan felé enyhe halmok, lejtjükön vöröstéglatetős fehér albán házak, a háttérben a vadregényes, szaggatott, feketeszürke Caca bezai hegyek; eszembe jutott az Ipoly völgye. Lovaink térdig gázoltak a felgyülemlett esővízben; a lóvontatású tábori vasúton egymást üzték a megrakott vonatok és én kerestem a Skumli-hídfőt. Kerestem a sáncokat, a drót-sövényeiket. Nines és nem is volt. Egy kapavágást sem láttam; ez a hídfő csak a „vezérkar” képzeletében; élt és a „Baden” számára szerkesztett jelentésekben. Mit volt tenni! — elrendeltem, hogy „az 5-ös határvadászok és az 1/9. népfelkelők zárják el a völgyet, különleges súly helyezendő a Berat felé néző részre; jobbszárny a 614-es ponton, balszárny a 600-on — Stremen falu az arcvonal előtt maradt, a két hegyi üteg Paprialinál állásba vonul”. Hedry kiadta azután a részletes intézkedéseket, tovább lovagoltunk és én csendesen számoltam: „*A 614-től a 600-asig 18 kilométer, a csapatom 138 harcosból áll, esik egy magyarra több 12 méter*”.

— Hedry — szóltam a vezérkari tisztnek — mit szólsz *hozzál* Valóságos „háború-jelzők” ellen; de nem baj! Minden magyarnak egy táblát adunk a markába, amelyen ez áll: „Tilos az átjárás”; aztán meghagyod nekik, hogy ha jön „az ellenség”, mutassák fel, talán megszívleli a figyelmeztetést, különben hideg vér és nyugodt lelkiismeret”. Aztán megsarkantyúztam a kis török szürkét, „Úgy még sohasem volt, hogy valahogy ne lett volna” nótát füttyörészve, bevágattam Paprialiba.

Paprialiban óriási zűrzavar. A Skumbi északi partján a hadtáppállomás épületei körül nagy táborok, csapatok, vonatok; mindenfelé népség tarka zűrzavarban

hemzsegett és tolongott a Skumbi mentén teljes békehangulatban. Kezdtém érdeklődni és mihamarább megtudtam, hogy a jobbra csatlakozó 47. hadosztály egy nappal hamarabb vonult vissza, ami által a Devol völgye — a legkedvezőbb előnyomulási vonal Papriali felé — Berat irányában megfigyeletlenül maradt.

— „Vezérkar — mondtam, a hét cseh dragonos abrakolás után előre Berat felé addig lovagol, míg ellenségre nem bukkan, megáll és jelent; állapítsd meg azt is, hogy az előőrsök helyükön vannak-e, aztán jelents Elbassaaba”.

Bevallom, hogy jéghidegen borzongott a hátam, amidőn kissé átgondoltam a helyzetet. 18 kilométeren 138 magyar, jobbra tőlem senki; az ellenség erős. Csapatom mögött a hadtápállomáson milliőkat érő vagyon, e mellett Papriali főállomás átrakodási hely. Soha ily könnyelmű még nem voltam a négyéves háború alatt. „Eh! eb ura fakó” — gondoltam magamban — majd csak lesz valahogyan, menjünk ebédelni és befordultam a Paprialiban tanyázó magyar 6-os népfelkelők étkezőjébe. Pompásan láttak el. Bőrös disznópecsenye, bor, jó feketekávé és vájjon miért volt e felséges ebéd! Másnap elvonultak, tehát leölték az utolsó kocát és az összes csirkéket. Ily felségesen július óta még nem éltem. Az étkező olyan volt, mint valamely budapesti pályaudvar vendéglője; állandóan változott a közönsége. Viharverte női munkaerők és hadtáp-urak, ifjú és öreg vöröskeresztesek és lepörkölt, napbarnított arcú tisztetek; fakóarcú maláriások, katonapáterek, bricseszes hölgyek, orvosok kavarogtak a teremben; ki- és bemászáltak és állandóan a „tábori vasút teljesítőképességéről” beszélgettek; kivételt csak egy igen csinos (bizonyára elsőosztályos női munkaerő lehetett), elég fiatal, jóképű nőcske képezett; ő Elbassannal távbeszélő-érintkezést keresett, mert a vezérkari főnökkel kívánt beszélni. Feltűnt. Érdeklődtem. A hadtápzászlóalj egyik tisztje sokat sejtető mosollyal arcán mesélte, hogy az „illető női munkaerő igen befolyásos lény, mert zavaros időkben ő űzi el a vezérkar egyik tagjának hadászati gondjait, ő

vidítja fel, ha az „istentelen csapat” ügyetlenségei által felbőszíti, sőt ha az ellenség, ez az előkelő rendszerint a vezérkar terveinek ellenére cselekvő idegen, idegeit felkorbácsolja, rögtön megnyugtatja; valóságos bromoldat”. Künn az épület előtt pedig zakatoltak a vonatok. Az évig felháknázott kocsik úgy néztek ki, mint a Teleki-téri galiciáner boltja, volt rajtuk minden; sőt még kalitkába zárt búsuló kakadut is láttam. Susica felől is állandóan gurult be a sok málya, melyet káromkodva raktak át a jóval keskenyebb nyomtávú fővonal kocsijaira. Ebéd után körülsétáltam a táborokat és a hadtáppállomást s nem győztem eléggé csodálkozni a látottakon. Az állomás még nem volt kiürítve; 150 méter hosszú fedett pajta tele liszttel, a zsákok egy része a szurokfekete sárban hevert; egy még nagyobb félszer megtöltve ruházattal, felszereléssel, bakancssal, sőt még fehérneműt is láttam. A harmadik pajtában éppen dohányt, szivart, kenyeret, kétszersültet osztottak ki, mert a cseh raktárnokok, ha közel az ellenség és érzik már a puskaporszagot, mindig bőkezűek. A kórház sem volt még kiürítve, tele volt maláriásokkal. Az állomástól nem messze volt a hatalmas készletek felett rendelkező tüzérségi lőszerraktár, melyet éppen akkor szereltek fel az esetleg szükségessé váló felrobbantáshoz. Egészen természetes, hogy ily esetekben a csapat jól él, mindennel felszereli magát és nem kíméli a készleteket. A frontkatona ilyenkor örökösen kutat, keres és még azt is elviszi, amire nincsen szüksége. Sehogyan sem tetszett az állapot. Sétám után szállásomra tértem, hogy végre-valahára száraz ruhát ölthessek. Szállás! Kis épített kulipintyó, a tábori ágyam csak átlóvonalbam fért bele, különben elég kedves fészek. No de pihe-nésről szó sem lehetett, mert a hajlék éppen a hadtáposok tisztikonyhája mellett lévén, a szakácsok állandóan zajongtak, csomagoltak és ölték az „utolsó baromfiakat” a vacsorához. Nemsokára megjött Hedry és előterjesztette a helyzetjelentést; így jegyeztem fel:

„A franciák csak kis járőröket küldtek utánunk. Az 1/9. zászlóalj a Holtánál, a III/29-cel megszakadt min-

den érintkezés. A Devol völgyében Berat felé küldött dragonyosok jelentik, hogy Reusinál — 25 kilométerre innen — fegyveres albán bandák vágómarhát harácsolnak és elzárják a völgyet; a 47. hadosztály Gomares—Ljusna—Bozdaziak—Balagat vonalában van, érintkezik az ellenszeggel, jobbszárnyam és közte 12 kilométeres űr s nincs mivel bedugni”.

— A kép világos — mondtam, — bennünket a francia csak kis erővel követ, alighanem főerejét Ó-Szerbia felé eltolta; valószínű, hogy csak olaszokkal lesz dolgunk, még pedig a Devol-völgy felől.

Október 4-ike aránylag nyugalomban telt el. Reggel ugyan egy olasz repülőraj megtámadta Baprialit bombákkal és géppuskatűzzel, kevés veszteséget okozott, pedig tíz méterre szállt le; különben a készletek elszállítása egész nap tartott. Végre e nap estéjén kiürült Susica is, egyedül még a lőszerraktárt nem robbantották fel; de az elszállításból nem vált haszon, mert a „hadianyag a fővonal kisebb nyomtávja miatt megrekedt” és miután elrendelték, hogy a paprialii készletek elszállítására már csak „egy tábori vonat” használható fel, mit tehetett a hadtápállomásparancsnok mást, mint amit cselekedett; az utolsó vonatra felrakatta a betegeteket és a hadianyagot a felpörköléshez előkészítette. Mielőtt azonban a felpörkölés megkezdődhetett volna, október 5-én az ellenség megkezdte előnyomulását. Berat felől hosszú olasz oszlop előremozgását jelentették. 138 magyar és két üteg — öt ágyú — hosszú oszlop ellen! Valóban csinos helyzet. Délig a maroknyi magyart visszanyomta az olasz; ezek a derék legények izgalom nélkül lépésről-lépésre hátráltak; én és vezérkari tisztem elhatároztuk, hogy a határvadászokat a Skumbi-híd közvetlen védelméért hátrább vonjuk, Elbassanból sürgősen tartalékot kérünk Murikanji faluhoz, hogy onnan, ha az ellenség a hidat támadja, oldalbakapja, a harcot addig csak a két üteggel vívjuk. Mit tehattünk mást! Ahol nincs, ott ne keress és tervünket meg is valósítottuk. Súlyosbította a helyzetet a reggel óta rémesen zuhogó tropikus eső, amely a kilátást

gátolta, a tüzérség tüzelését majdnem lehetetlenné tette, sőt még attól is lehetett tartani, hogy pillanatnyi lag megduzzasztja a Skumbit, elsodorja a hidat a csapatok háta mögött. Mi történt az olasz előnyomulás hírére? Lássuk először Paprialit! Nagy zűrzavar keletkezett, a vonatok pánikszerűen felmálházta, az élelmezőállomás parancsnoka rögtön el akart illanni, könyörgött, sírt és kérte, hogy engedjem őt elvonulni, sőt még a vasúti állomást is fel akarták robbantani. Eleinte megtagadtam kérelmük teljesítését; később, amidőn azt láttam, hogy ez a társaság ittmaradása esetén csak zűrzavart csinál, elzavartam őket; egyedül egy műszaki törzstiszt maradt ott utászaival, aki a robbantásokat, a raktárak felpörkölésének előkészítését bevezette. Alig telt bele pár óra, üres volt Papriali, meglógtak a Paper-völgyön Cacabezza felé. Ilyenkor ezek a cifra urak gyorsan dolgoznak és még gyorsabban a lábaik. Távozásuknak ugyan örültem, de éreztem és tudtam, hogy hatáskörömet tiilléptem és hogy ha a helyzet javul és lehülnek az izgatott vezéri koponyák, bizonyára felelősségre fognak vonni önkényesen kiadott parancsomért.

Az elbassani parancsnokságot is meglepte az ellenség előnyomulása. Hosszú harcászati csevegés utam — amelyhez ágyúim állandóan muzsikáltak — felriasztották az osztrák 23. Landwehr-ezred két zászlóalját — azaz 92 főt — és e kisdied társaságot egy ezredes vezérlate alatt Murikanjira rendelték, sőt beígérték azt is, hogy másnapra még a 6-os határvadászokat is segítségemre küldik.

És mi történt ezalatt az első vonalban és előtte? A hatalmas tüzérségi tűz a legnagyobb elérhető távolságon — így nevezzük — „tűzfalat” rakott a gyalogság elé, megállította az ellenséget, amely a tűzfalon kívül táborba szállt és miután tüzéreim egész éjjel szakadatlanul lövöldöztek, még éjjel sem háborgatott bennünket.

Ezalatt megkezdődött Papriali felpörkölése felsőbb parancsra, végül este tíz órakor elrendelték, hogy a csa-

patok a Skuwibi északi partjára visszavonandók és ezení állást október 8-ig okvetlenül inég kell védeni.

Október 5-ét követő éjjel csendben maúlt el, az ellenség Strewiennél maradt; hajnalban csapataimat visszavontam az északi partra, a déli parton csak járőrök maradtak. Még történt valami az éj folyamán! Bevonult az elveszettnek hitt III/29. magyar zászlóalj és a két ágyú. Leírom ezen „kitűnő epizódot”. A III/29.. zászlóalj és a két ágyú október 1-én, mint utóvéd a 900-as ponton maradt vissza, parancsnoka egy népfelkelőszázados volt. Ezen kicsiny társaságról október 2—5-ig hírem nem volt, a távbeszélő nem működött, parancsokat nem kapott. Október 5-én a parancsnok látva, hogy őt az ellenség nem háborgatja, hallva az ágyúszót Pappiali felől, jóllehet tudta, hogy az olaszok már Strement elérték, elhatározta, hogy leereszkedik a berati Devolvölgybe, átvágja magát az ellenségen és bevonul Pappialiba. Ügy is történt; a völgybe leereszkedve, rábukkantak az ellenségre, annak egyik főőrsére. A meglepett ellenség szó nélkül átengedte őket, még csak nem is lőttek egymásra, oly nagyfokú volt a meglepettség. Nagyon helyesen cselekedett a százados! Ha ő harcot indít, felriasztja a túlerőt és elfogják; így pedig meghozta az egész csapatot, még egy patkószög isem hiányzott.

Az ellenség október 6-án se mozdult, tanácstalanul várta tüzérségem tüzének megszűnését, de visszatért a nyugalom, a fölényesség Elbassamban. Dél előtt tíz óraker a következő szigorúhangú parancsot kaptam: *„Megállapítandó az ellenség szárnya és tartalékainak helye; a Skumbin hidat verni, mert az egész dandár át fog kelni a folyón és az ellenséget hátbatámadással meg fogja semmisíteni”*.

Kis híja, hogy meg nem ütött a guta! — Hja! evés közben jön meg az étvágy — mondtam Hedrynek — úgy látszik, Pflanzler lehordta őket és a haragos papát a gonosz fiú egy „megsemmisítő csapás” beigérése által ki akarja engesztelni. Eleintén ellenkeztem, de aztán Hedry tanácsát elfogadtam, aki igen ügyesen azt javasolta, hogy

„hát majd marikérezzuk ezt a céltalan (manővert”; és mi „egész nap markíroztunk.”

Helyesen cselekedtünk, mert este féltíz órákor izgatottan berregett a távbeszélő a fonott félszerben, a dandártanyán. Megismertem a vezérkari főnök hangját, aki pihegve-lihegve közölte:

„Erős ellenséges oszlop Struga felől Elbassanra előnyomul; Elbassant még az éjjel kiűrtjük. A Lauerdandár (161) megszállja a Hrabe-tnyerget és védi Tiranát, a 162, dandár (én) Paprialit 8-án reggel feladja és Cacabezzán át Drizbe vonul, hová 8-án még be kell érkezni, onnan 9-én Ljalmira”.

Beteljesedett tehát, amit előre láttáim, t. i. hogy „a szemközti ellenség csak kis osztagokkal fog üldözni, míg főerejével Struga felől a Skumbi-vonal felsodritására fog törekedni”.

Íme, így zajlott le az átvonulás az első övön; lássuk a munkát a második övben!

A kapott parancs szerint október 8-án elértem Drizt a Zianino-völgyben, melyet barátságos mohamedán albánok lakják. Boldog voltam, hogy kívánszorogtam a vad, úttalan hegyvidékből. Rémes utunk volt. A Paper torrenst megduzzasztotta a zuhogó eső, sziklatömböket sodort le a hegyekről, az öszvérek minduntalan legurultak a meredek lejtekről, lezuhantak a dandárkonyha összes málhásállatai, a hegyiütegek lovai borzalmasan szenvedtek, szügyüket, marjukat véresre törte a szerszám. Drizben ismét meglepetés ért; erélyes hangon felelősségre vontak, hogy „miért vagyok én Drizben, amikor a 47. hadosztály még Káváját védi a Skumbi mögött, a 93. dandár Bazarsijaknál áll, a 161. Tiranában, a 9. lovas-hadosztály a Hrabe-nyergen, miért nem vagyok még Cacabezzán?”

Elveszett végre a türelmem, tőleshangu, kíméletlen választ adtam. Kifejtettem, hogy, én a kapott parancsot szó szerint teljesítettem”, ne tessék kapkodni, hanem „adják meg pontosan a hadsereg napi helyzetét, mert különben ily nehéz terepen, ahol lovasküldönc nem mozoghat, távbeszélő nincsen, a nagy hadsereg helyzetbe

beilleszkedni nem lehet, több nyugalmat és önállóságot kívánok”.

Felterjesztéseimre csak annyit válaszoltak, hogy „az ügyet maga Pflanzler fogja elintézni”. — Nagyon helyes — mondtam — legalább egyszer kinyithatom a számat és kiadhatom azt, ami a bögyömben van.

Nem sokat törődtem ezen ügyvel. Másnap, október 10-én bevonultam Ljalmiba, ahol egy napig pihentem. Rá is fért a teljesen átázott és kimerült csapattöredékre.

Számomra a Ljakni-i pihenő tele volt bosszúsággal. Hivatalos postát kaptam. Ugyanis ismét nagy hangan felelősségre vontaik, „amiért — így írták a csatavesztők — október 3., 4. és 5-én a Devolnak Beratra vezető völgyét fel nem derítettem, aminek folytán az olasz október 5-én váratlanul a paprialii hídfő előtt megjelent.”

Naplómmal tudom bizonyítani, hogy az igazolásra feltszólító irat valótlan állított, mert október 3-án egyetlen csapatom — a hét cseh dragonyos — már útban volt Elbassan tudtával Berat felé, hogy az ellenséget felderítse. — „De — így szóltam környezetemhez — mit ér, ha én tudom, hogy jön az ellenség és én ellene, mert nincs mivel, nem tudok védekezni; és nem védekeztem-el. Hiszen az a félelmes ellenség Stremennél megrekedt és míg én Paprialiban voltam, moccanni sem mert; persze, a tisztelt vezérkar nem az eredményt, hanem „a sablont” nézi; — persze, most az én hátamon akarnak kimászni a csávából.” Az iratra nem válaszoltam, de elhatároztam, hogy ezen ügyet is báró Pf lanzerrel szóbelileg fogom alkalomadtán elintézni.

Másnap, október 12-én, hétórai fárasztó menetelés után Tiranán keresztül elértem Worrát, ahonnan az egész albániai seregnek már csak egy vonala volt. Szentül hittem, hogy ez a fontos út és tábori vasút-gőepont már ki van üritve és a hadianyagot már teljesen hátra szállították. Szó se volt róla. Tele volt.

Worra egy kedves völgykatlanban fekszik. Erdőborította dombok zárják körül a csinosan megépített katonai táborn; a háttérben — az egyetlen országút mentén — magas domb emelkedik ki; tetején minaret és

elszórt, szolidan épített kőházak. Ez Prezsa albán falu. Népe vad, alattomos, elszánt, született komitácsik. Amint a táborban mesélték: „ha csak szerét tehetik, leszállásból rajtaütnek a vonatokon, a visszavándorló betegeken”. A katlan beérkezésemkor már tele volt csapatokkal, melyek rendszertelenül — kinek hol jólesett — táboroztak; különösen sok volt ott a vonat, a vágómarhatelep; szóval a legkevésbé kívánatos elem. Rémhírek is keringtek a táborban. Mesélték: „Debra felől Kruja felé október 8-ika óta két szerb zászlóalj nyomul előre; Pirzrenből a Mati-völgyben franciák nyomulnak Alessióra; Skutari vidékén a lakosság ellenünk fellázadt, Montenegró is forrong; Kövess 'tábornok átvette az összes balkáni haderők vezérletét”. Azután napilapokat is kaptunk, amelyekből megtudtuk, hogy „Bulgária kiugrott a szövetségből és behódolt az antantnak”.

E hírek nem leptek meg, hiszen én mindezt már szeptember 22-én a Nartán megjövendöltem. Akkor azt mondták: „Maga azt nem érti” és így nem tagadom, hogy bizonyos kárörömmel vettem tudomásul e híreket.

Két napig tartózkodtam Worrában és vártam, míg „kisedd dandárommal” — 5-ös határvadászok, 1/9. és III/29. magyar népfelkelőzászlóaljok és 4 hegyiüteg — a hadseregoszlopba besorakozhatok. De ne higgye senki, hogy e két napon csapatom pihent: „büntetőexpedíciót rendeztetett véle a mindig nyugtalan vezérkar Prezsa falu ellen”.

Leírom ezen katonai kirándulást is.

Október 12-én este a hadosztályparancsnoksághoz hívtattak; az étkezdében ültek. Glitner őrnagy, a hadosztály vezérkari főnöke közölte: „A prezzai albánok állandóan lődözik és kirabolják a falu alatt elvonuló kisebb osztagokat és vonatokat; a dandár zárja körül a falut; az ütegek löjjék romba és példaadóan meg kell büntetni a lázongó lakosságot”. Aztán elővette térképét és megmagyarázta nőkem, hogy hogyan és miként hajtandó végre a büntetőkirándulás.

Jóllehet, forrt bennem az indulat, mégis végighallgattam az előadást és átgondoltam a parancsot és a

hallottakat. Majd kijelentettem, hogy a „büntetőexpedíció céltévesztett, a négy kilométer kiterjedésű falu körülvétele a dandár két zászlóaljja nem elegendő, a III/29. és I/9. magyar zászlóaljak összlétszáma, beleszámítva az időközben bevonult maláriásokat, 200 fő; a falut romba sem lehet lőni, mert akkor minden házat külön-külön kell célbavenni; az albán férfiak az első ágyúlövésre meg fognak lőni, a faluban csak az asszonyok és gyermekek maradnak; az ily expedíció csak elősegíti az általános felkelést¹; nem helyeslem és annak végrehajtását megtagadom, de ha a vezérkar mindenhez jobban ért, ám vezesse ő a kirándulást; nagyon kérem azonban, hogy kíméljék a két lerongyolódott magyar zászlóaljat.”

Kijelentésemet nagy némaság követte. Végül tudomásomra hozták, hogy „hát Prezzát okvetlenül megbüntetik, a vezetést átveszi egy vezérkari százados és azt október 13-án fogják végrehajtani”. Tudomásul vettem a bölcs megnyilatkozást és még megjegyeztem, hogy „aki Prezza mellett elvonul, biztosítsa magát kellőleg és ne jajgasson s ne kapartassa ki mások által a gesztenyét a parázsból; biztosítom a hadosztályt, hogy bántódás nélkül fogok elvonulni a falu mellett”. Aztán eltávoztam. Másnap megszólaltak az ágyúk, az I/9 és a III/29. a vezérkari tiszttel elvonult. Az albánok kimene-
kültek a faluból, mert a kislétszámú zászlóaljak körülzárni nem tudták és amidőn az esthomály beálltakor a két zászlóalj kis csoportokban gyülekezni akart, körülfozták a komitácsik és csak egy halott és nyolc sebesült árán törtek utat maguknak (4.5 százalék veszteség), a vezérkari százados pedig „holtfáradtan” beismerte, hogy a „büntető-expedíció csődöt mondott”. Magyarjaim, mint mindig, Prezzánál is kitűnően beváltak és vérük hullatása árán igazolták be az „ezeréves magyar katona kiválóságát”. Hogy a vezérkar miként gondolkozott saját tervei felett e kudarc után, nem tudom; agyonhallgatták. A prezzai eset meggyőződésem szerint „a könnyelműségnek mintaképe”.

A második övön való átvonulás tehát nagyban és

egészen simán zajlott le, eltekintve a worrai torlódástól; továbbá attól, hogy a 9. lovashadosztályt Tiranánál szerbek és franciák szétverték.

Október 14-én reggel 5 órakor végre besorakoztam a hadseregoszlopba és háborítatlanul meneteltem Tekke Fussa Krujra, onnan Kisa Sinkat faluba, ahol minden szabálytól eltérően négyszöget (carré-t) alkotam és minden irányba kifejlődve éjjeleztem. Tettem ezt azért, mert mindenféle komitácsik mutatkoztak és állandóan puffogtak.

A további visszavonulás zavartalanul folyt le és csak egyes epizódokat óhajtok megemlíteni. Október 15-én Laciban — vad komitácsi fészek és róm. katolikus — beszéltek: „*Tiszát megölték, gr. Károlyi miniszterelnök, Andrassy külügyminiszter, az antant Widdinnél és Kalafatnál áll*”. E hírt a hadtáposok terjesztették. Mindenesetre jellemző hírek. Október 16-án a Mati mellett Pezzana faluban táboroztunk. Gyalogságom a faluban, a tüzérek a Mati széles, kavicsos medrében. — Törzsemnek pompás szállás jutott. A régi műszaki táborparancsnoki épületében laktunk. Házunk a sziklás lejtő egyik dombocskáján állott; lábunk alatt a Mati, szemközt a ködös milotti hegyek, jobbkézzől a folyónak ösnövényzettel borított, lomhán elterülő deltája. Enyhe, langyos sós levegő tódult felénk az Adriáról; ökölnagyságú gránátalmák kandikáltak be az ablakainkon. A falut jóindulatú albánok lakták, egész nap csereüzletet kötöttek katonáimmal. Egy kiló sóért ötven pulykatojázt, egy liter rumért három pár „kokast” (csirkét), pár szem chininért pedig egy élő pulykát adtak. Szállásom a napfolyamán valóságos búcsújáróhellyé vált; egyik albán a másik után rohant be, hogy „kéreseit, panaszait előadhassa”; mindnyájan azt hangoztatták, hogy a „svába katonák leölték sertéseiket, lábas jószágaikat” és arra kértek, hogy „ahhoz, amit a svábák még meghagytak, ne nyúljanak a „magyarszvik”. A délután folyamán, mintegy fűria, fiatal, alig 25 éves, albán asszony toppant be hozzám. Szurokfekete haja, lázbanégő szemei, sárgás-fekete arcbőre Holofernes Juditjára emlékeztetett; éktele-

nül hadart valamit. „Féli a sertéseit” — mondotta a tolmács. — Megnyugtattam a hisztérikus nőt, mire ő feltepte kanavász-ingét, félretolta fonnyadt ráncos melleit és örömtől sugárzó arccal köldöke tájáról egy tucat friss pulykatojást halászott elő és ajándékul elémgurította. Estefelé kisírta magát az égbolt. A felhők foszlányai alól előbújt a hold kövér, teli ábrázata. Úgy láttam, hogy „nem mosolygott, amint rendszerint szokta”, félrehúzta a száját, talán „megsajnálta bennünket, nyomorult magyarokat”. Aztán kiderült, az égbolt csillagmilliárdjainak fényessége ölelkezett a magyar tanyák tábortüzeinek sárgás világosságával, vékony köd fátyolt borított az est reánk. Ekkor — hirtelen — a Mati folyó medrében megszólalt a tárogató: „Édesanyám is volt nékem” fújta a bánati magyar tüzer, a többiek kórusban kísérték Rudolf trónörökös kedves dalát. Könnyek ültek szempilláinkon, összenéztünk; nyitott lélekkel hallgattuk a „rég rozzant hangszer sírdogálását”, fürkészünk egymás gondolatait, ki-ki a saját, a bizonytalanság vastag ködébe burkolt jövődjét mérlegelte” Az igrice azután tovább fújta: „Ne sírj, ne sírj, Kossuth Lajos” hallatszott fel hozzánk. Kiittuk a feketekávékat, egy darabig még szóltanul gubbasztottunk, mint a magyar foglyok a brünni kazamatákban, vagy mint az Ocskay-huszárok a császár táborában, aztán ki-ki elvonult. Már magasan járt a Göncöl-szekerének rúdja, én még mindig hallgattam a nótát, lelkemben felébredt a „dicső múlt”, rámnehezedett a rémes jelenek malomkő súlya, kínozott a jövődjének bizonytalansága, majd „elhalt a dal”, elaludtak a tábortüzek és én egy árva faggyúgyertya fényénél ezt írtam be a naplómba:

„Három hónap óta először hallottam hangodat! Azt hittem, hogy megreped a szívem. Miért éppen ma? Talán már vége mindennek! Talán már hontalanok vagyunk! Emlékezetembe idézted nemzetem sokszázados kínjait, szenvedéseit, hajait, bánatait és ritka örömeit; eszembe juttattad a nagy háború ma gyár irtó epizódjait, a magyar vérpatakat, melyet az árulás, a hűtlenség ten-

ger duzzasztott, a világ minden zugában elszórt, de már elfeledett, elkorhadt fakesztyeket, melyek alatt nemzetem színe-virága alussza örök álmát és vajjon mi lesz a nóta vége örökös rabság-e, vagy önálló nemzeti élet? feldarabolás-e, vagy beolvasztás? Talán kizsákmányolás és cselédsors a tisztos monarchiában? De hát! én hiszem, hogy van Isten; ha pedig van Isten, úgy igazságnak is kell lenni; hiszek vakon és rendületlenül bízom; eh! menjünk aludni, talán holnap már tisztul a helyzet”,

Másnap — október .17-én — bevonultam Alessióba. Pizsokfészek, tipikus balkáni város, bűzös, de rom. kath. püspöki székhely. Öröm volt számomra e nap, mert itt; csatlakoztak a többi magyar népfőlkelőzászlóaljok, a nagyváradi 4-esek, a budapesti 30-asok, a veszprémi II-esek, a dési 32-ösök. Igaz örömmel üdvözöltem őket, mert most már elmondhattam, „végre egyedül”. A jó fiúk sokat meséltek nekem. Elmondották a visszavonulás részleteit, lerongyolódásuk történetét. Alig volt pár puskásuk. A 30-asoknak csak tíz csatára lézengett a zászlóalj” név mögött. Legjobban a désiék néztek ki. Ők elmesélték a „prezai büntetőexpedíció következményeit is”. A felbőszült albánok ugyanis az utóvédül visszahagyott zászlóaljat minden oldalról megtámadták, úgyhogy ez a derék, feszestartású, edzett zászlóalj kézitusaival tört magának utat hátrafelé. 8 halott, 6 sebesült és 3 géppuska volt az ára.

Alessióba való beérkezésem után felkerestem a már ott székelő 47. hadosztályparancsnokság tudós vezérkarát, mert reméltem, hogy ott az általános helyzetről kimerítő tájékoztatást fogok kapni. Meg is kaptam, íme:

„Niksic vidékén nyílt felkelés a Podgoricával való összejöttetés megszakadt. Niksic és Podgorica között felkelők. Hospodarfz ezredes csoportja és a 220. dandár a Vjefernik-hegyen (feleúton Podgorica és Andrijevica között) már napok óta verekszik a felkelőkkel. Báró Pflanzter terve: „a 81. hadosztályt Podgorica vidékén összpontosítani, azután a Hospodarz-csoporttal és a 220.

dandárral együtt Andrijevica felé előtörni, szétverni a felkelőket, hogy ezáltal a 47. gyalog- és 9. lovashadosztály, valamint az egész hadseregvonat egyrészt Antivari—Buduán, másrészt Antivari—Yirpazar—Rjeka—Cetinje—Lowcen vonalon a „cattarói öbölbe” vonulhasson”.

Hogy a Szerbia felé előnyomuló ántántseregek merre járnak, azt nem mondták meg. Kérdezősködésemre azt felelték: „Magunk sem tudjuk”.

Elhittem nekik, mert rövid albániai hadiszolgálatom alatt megtanultam, hogy a dandárparancsnok se más, „mint misera plebs” — jobb kiállítású utazóbőrönd, amelyre a feladóállomáson a végállomás nevét feltüntető cédulát rácsirizelik és a többi poggyászhoz hasonlóan bedobják a „málhakocsiba”; — megszoktam azt is, hogy „napi teendőim legfontosabbra” a felsőbb helyről leadott „katonai rébuszok” megfejtése. Hála Istennek, szerencsém volt! egyszerű csapattiszti eszem tíz eset közül kilencszer ösztönszerűen fejtette meg őket.

Két napig gyalogoltam még katonáim társaságában Skutariig. Útközben furcsa eseteket hallottam és láttam; például megtörtént, hogy „a felkelők a Drin völgyében egy térképező katonai csoportot teljesen levetkőztettek” és ez a sajnálatos társaság teljesen Ádám apánk gúnyjában a térképész parazol alatt vonult be Barbaluisiba”. Ezen kétnapos menetnek második napján báró Pflanzer menetközben megszemlélte dandáromat és a magyar zászlóalj-töredékek fegyelmezettsége, a rend, a fessertartás felett őszinte elismerését fejezte ki.

Bezzeg, most másként nézett ki Skutari! a Lovcenkert árnyas fái alatt már nem szólt a zene; a Trollmannkút kőpadjain, ha leszállt az est, már nem sügtak-búgtak a szerelmes párok; a vékony vízsugár egyhangú csobogását már nem zavarta a csók-özön, eltűntek az albániai kiskirályok, a szűziesen fehér burnuszba öltözött női segédmunkások, hanem helyettük napbarnítottarcú, keményjárású, őszbecsavarodott magyar népfelkelők sétáltak az utcákon, vásároltak dohányt, cigarettapapírt és ennivalót és elköltötték szappanra az első vonal-

ban megtakarított rézkongóikat; aztán pedig tizennyolc nap után először „megmosdóztak”.

Délután jelentkeztem a hadseregparancsnoknál. Kegyesen fogadott, hiszen „szó, ami szó” — ő szerette a magyar katonát, helyesen értékelte az ő harci erényeit és alkalmazhatóságát, sőt a Narta-háton, amikor az augusztus 25-i lendületes támadást néki elmagyaráztam, így szólott: „Ti különbek vagytok a németeknél.” Ez alkalommal szóbahoztam a „papriali eseteket is” — meghallgatott, elfogadta és elbocsátott.

Másnap a Skutari-tó keleti partján az albániai alpesek lábánál tovább meneteltem Podgorica felé. Jóllehet, a hadosztály elrendelte, hogy a dandár keleti oldalát a terjedő felkelés miatt erős álló oldalvédekkel biztosítsa, túltettem magam e parancson; oldalvédeket nem küldöttem ki, hanem a zászlóaljakat együtt tartottam, csak kis járőrök haladtak az embermagasságú bozóttal benőtt terepen, a zászlóaljok egymást két kilométerre követték és meghagytam nekik, hogy komitácsi-támadás esetén élénk „rajta-rajtával” a szuronnal védekezzenek. Mi a dandártörzs, két zászlóalj között a hét cseh dragonos oltalma alatt lovagoltunk. Október 20-án Ivanajban, 21-én Wuksanlekajban táboroztam, és 22-én minden háborgatás nélkül bevonultam Potigoricába. Valamiféle sajátserű előérzet azt súgta nékem, hogy mindaddig, míg Podgoricában nem tájékozódtam, dandáromat a városon kívül hagyjam, és elrendeltem, hogy a várostól délre eső legelőn táborba szálljanak, további intézkedéseim beérkezéséig a tábort senki sem hagyhatja el, és oda senkit sem szabad beengedni.

Podgoricában ugyanis a 161-ik dandár volt elszállásolva, — osztrákok, délszlávok, morvák és rutének. — Sejtettem azt is, hogy a haidtáposok is alighanem más nyelvűek. Nem csalódtam, mert bizony a nagy montenegrói laktanyában elhelyezett magyar hadtápszászlóaljon kívül minden szláv volt, akik — amint mondani szokták — vígan „bratyiztak” a bennszülöttekkel. Másrészt már csak azért sem tartottam kívánatosnak, hogy magyar zászlóaljaim a városban helyeztessenek el, mert az egész

menetelés alatt rémhíreket terjesztettek s csapataimat ezen vakhírek okozta izgalmaktól megóvni akartam;

Alig hogy a hadosztályparancsnokságnál jelentkeztem, rohamjárőrök által megszállott gépkocsi-oszloppal megérkezett a hadseregparancsnok és valamennyi csapat- és felsőbb-parancsnokot magához rendelte, hogy „előtűk terveit kifejtse”. Ezen megbeszélés előtt bő alkalmam volt, hogy a hadműveletek folytatására és a helyzetre nézve a gyülekező parancsnokok nézeteit megismerjem. Mindnyájan azt hangoztatták, hogy Pflanzert tervezett támadása Andrijevicára felé célszerűtlen, a Vjeter-nikre előretolt 220. dandárt sürgősen vissza kell vonni, miután Niksic-cel a felkelők beekelődésem miatt elakadt az összeköttetés, legjobb, ha a három dandár magát Podgoricát védi. Mindnyájan, hangsúlyozták, hogy *Pflanzert célszerűtlen voltára erőteljesen rá fogják mutatni*; majd azt kérdezték tőlem — ezt főleg Hospodar ezredes kérdezte — hogy mi az én véleményem. Így válaszoltam: „A lényeg az, hogy „mit mentünk meg, a sereget-e, vagy a hadseregvomatot”. Ha mi a monarchia határait akarjuk védeni, akkor vesszen a hátra nem szállítható hadianyag és pusztuljon a hadseregvonat, de maradjon épen a sereg. A lökém Andrijevicára felé „egészen lehetetlen gondolat”, mert két eset állhat be; még pedig: vagy „*csak felkelőkre bukkanunk*”, vagy „*felkelőkre és ántánt-seregrészekre*”. Az első esetben „a levegőbe lökünk, mert a felkelők az első nyomásra elszélednek és ha a nyomás megszűnt, ismét gyülekeznek és mi ott vagyunk, ahol a mádi izraelita, felkelők egy szabványos művelet célját sohasem képezhetik. A második esetben sem érünk célt, mert a három dandár gyenge, hiányzik a viszonylagos túlerő, annál inkább sem helyes, mert — így mondták nekem — még ma sem tudjuk, hogy kikkel áll szemközt a 220. dandár,” végűi így fejeztem be mondókámat: „*kár minden emberért, a háború elveszett; azt, ami még lelkileg ép a seregben, fegyelmezetten a régi határok mögé kell vezetni, még mielőtt az általános délszláv felkelés kitörne.*” Nézetemet szótlánul hallgatta végig a társaság;

meghívtak a gyülekezetre, de én kijelentettem, hogy „Pflanzer nem hívott, nem megyek, dandárom még be sem érkezett; ha akarnak valamit, majd megmondják”; aztán eltávoztam, hogy csapataimat megszemléljem és a dandár elszigetelését célzó intézkedéseket megtegyem.

Utóbbiak a következők voltak: „1. az érintkezés minden „nem magyar csapattal,” még a tiszték számára is tilos; 2. „újság, s levélposta mindaddig, amíg „át nem vizsgáltatott” — nincs; 3. bevásárlóosztágok alakítandók, amelyek tiszték vezetése alatt a tiszték és a legénység szükségleteit a városban beszerzik; 4. a tábor kettős őrszemekkel lezárandó, bebocsátani bárkit is csak „ismeretű jelekkel” szabad”.

És miként zajlott le báró Pflanzer értekezlete! Az ellenvéleményeket elvetette, elrendelte a támadóműveletet és kinyilatkoztatta, hogy a csapatok rátermettségét ezután „a veszteségek nagysága után” fogja elbírálni” s azután elautózott, azt hiszem, Rjeka felé és mi történt másnapom?

Az előljáró parancsnokság az elég tūrhetően kiterődített Gorica-hegyen, — amely a város védhetőségének egyik kulcspontja és az egyetlen Moraca-hidat, a Vezirów mosztot, amely a várostól északra feküdt, védté — újabb „elmékedést” rendelt el, amelyen „elhatározták, *először:* a „hadosztály nem fog támadni,” *másodszor:* „a 220. dandár verekedjék tovább ott, ahol van;” *harmadszor:* „a 161. dandár menjen előre Bioceig, (feleút a Vjeternik és Podgorica között) ott „felvételi állást” foglal a 220. dandár számára; *negyedszer:* a 162. dandár — az enyém — megszállja a Kakarickagorát és fedezi a várost a felkelők ellen, akik a várostól délkeletre erősen mozgolódtak és kimondatott végül, hogy „ezen tervet csak akkor hajtjuk végre, ha ahhoz báró Pflanzer hozzájárul”.

Csendesen mosolyogtam ezen elhatározás felett; érdekesnek minősítettem és miért! A felelet egyszerű. „*A kecske is jól lakik és a káposzta is megmarad; előremegyünk és még sem megyünk előre; a 220. dandárt nem vonjuk vissza és mégis visszavonjuk, de csak fele*

útig; a parancsot teljesítjük és még sem „teljesítjük: — jelezzük a lázas tevékenységet és szorosan véve mégis tétlenkedünk” — tehát! haladunk a hasznavehetetlen aranyközéputon és (mindez attól függ, hogy „mit szól Pflanze ezen körmönfont hadiiskolai megoldáshoz”. A terv tehát „csak megalkuvás.”

Én szorosan véve meg voltam elégedve a tervvel, mert dandáromat alig érintette és a város biztosítását magam is szükségesnek tartottam, sőt már eleve meg voltam győződve arról, hogy az ellenség — ha ügyes és céltudatos — még ezen tervet is meg fogja hiúsítani.

A közeli napokban — október 26-ig — semmi sem történt; minden maradt a régiiben; senki sem mozdult. Ezen — mondjuk — „várakozási napokat” a város, a lakók és a terepviszonyok tanulmányozására fordítottam. Lássuk először a terepviszonyokat! A város a 6 m mély, meredek, üregespartú Moraca balpartján fekszik, amelybe a város északi részét átszelő Ribnica nevű „bújó-folyó” ömlik bele. A Ribnicától északra van az „új város”, délre a „régii török” város, melyeket három kőhíd köt össze. A Moracán a város mögött híd nincsen; a legközelebbi híd — a Vezirów most — a városon kívül — attól északra fekszik. A várost, a déli oldaltól eltekintve, » karsztos hegyek övezik, melyeknek legkedvezőbb pontjaira a régi török uralom alatt vámosokat — kulákat és karaulákat — építettek; a hegyek és a város között terütek el a „poljek”; a Mowsko polje kivételével valamennyi jól művelt és termékeny. A „Mowsko polje”-ből több magányos kúp — a Zelenka, Dajbaba, Rogaj — emelkedtek ki. Feltűnt, hogy a Vezirów-mosttól a Skutari-tóig sehol sem volt híd az át nem gázolható Moracán; ez különösen engem érdekelt, mert nekem a goriciai haditerv szerint a Kafcaricka-gorát kellett megszállnom és ha az ellenség visszavet, híd nincs a hátam megett s így az ellenséges indulatú városon kell átvonulnom, hogy elérhessem a vezirówi hidat. De tisztában voltam azzal is, hogyha az ellenség a Goricát elfoglalja, dandárom úgyszólván elveszett; mindezekből kifolyólag szóbelileg kértem a hídépítést a Zelenka és a Dajbaba megett; meg-

hallgattak, de — így mondták — hidépítőanyag híján mit sem tettek, báró Pflanzler pedig az anyagharácsolást parancsilag megtiltotta.

A lakosság hangulata sem volt kedvező; gyűlöltek bennünket, mint mindenütt, — főképen a magyarokat; — éjjelenként, mint például az én házigazdámnál, összejöveteleket tartottak, lestek, epedve várták a megváltó „szerb testvéreket, az entente hadakat”; emellett — jó kereskedőnép lévén — méregdrágán árulták portékáikat; a kávéházak, a korcsmák állandóan tele voltak, mindenütt szólt a zene és a helyőrség szláv nemzetiségű katonái velük „bratyiztak”.

Mondani is felesleges, hogy a város katonai kiürítése még mégsem kezdődött. Az északi város keleti szélén nagy raktárakban magyar gyártmányú mezőgazdasági gépek heverték, ott is maradtak. A piacokon az árusok vígan árulták „a katonai konzerveket” és más kincstári cikkeket; s bár a helyzet nem volt rózsás, gondtalanul élt mindenki. Meg kell még említenem, hogy a város és a Vezirów-most között feküdt a „montenegrói sereg” gyönyörű emeletes laktanyája, melyben egy magyar hadtápszázalój volt elhelyezve és végül, hogy a Vezirów-most — mint minden török híd — csak egy kocsinyomtáv széles volt.

Október 26-án — bizonyára hosszadalmas távbeszélő eszmecsere után — megindultunk a „Groricán” világra hozott terv szerint. A 161. dandár simán elérte Biocét, én pedig vérvesztés nélkül megszálltam a Kakaricka-gorát és jobbszárnyamat a Cjevna patakhoz támasztottam. A komitácsik az előnyomulás megpillantásakor Mannlicherekkel az ég felé puffogatva elszéledtek és a levegőben lógó jobbszárnyam átfogására törekedtek, úgyhogy az arcvonal nap-nap után hosszabbá vált. Az időjárás is hűvösre fordult: jeges szél süvített végig a tájon, reggelre a hegyek ormai megderesedtek, időnként szitált az agyvelőig, a csontig ható fagyos karszti eső.

Október 28-án a helyzet válságosra fordult. A 220. -dandárt az ellenség megtámadta, visszavonulásra kény-

szerítette. 30-ais zászlóaljamat a köd oltalma alatt a felkelők megtámadták, két honvéd elesett, nyolc megsebesült, kilencet pedig levetkőztettek és csak a désiek pompás ellenlökeme mentette meg a helyzetet. Egyidejűleg megtudtuk, hogy „Fiúmében fellázadtak a 79-esek, a várost elfoglalták, Horvátországhoz csatolták”.

Utóbbi hír sem lepett meg, hiszen 1918. márciusából jól ismertem a fiumei helyőrség hangulatát és már akkor mint „magyar karhatalmi parancsnok” kértem a 79-esek kicserélését, *Istvánovic altábornagynak és Teslic századosnak eltávolítását és minden szláv parancsnok felváltását*, de ki hallgatott még akkor *az egyszerű katona* figyelmeztetésére ! Senki. Jelentéseim süket fülekre találtak. Baden a papirkosárba dobta őket, nekem pedig azt mondták: „a katona ne politizáljon” és ez az ostoba, hasznavehetetlen jelszó, megölte az ezeréves Magyarországot.

Október 29-én a helyzet még inkább sivárabbá vált. A 220. dandárról hallgatott a krónika, engem pedig sürgőnyileg figyelmeztettek, hogy „déli szárnyam ellen a felkelők általános támadásra készülnek. A felkelők támadása ugyan elmaradt, de mire kihajnalodott, *egy sokkal fontosabb és döntőbb jellegű esemény történt*.. Részletesen leírom azt, ami október 30-án lezajlott. Reggel 9 órakor sürgősen a hadosztályparancsnoksághoz hívtak. Gondterhes ábrázattal fogadtak és bevezettek a parancsnokhoz. Ő így szólt: „Cetinjében a frontra elindított pótlégénység fellázadt, báró Pflanzért életveszélyesen megfenyegette, kijelentette, hogy „hazamegy” — én yonjam ki a frontból a legjobb honvédzászlóaljmat, kapok inég egy horvát úteget — autókon siessek velük Rjekára, verjem le a lázadást és ha másként nem megy, hányjam kardélre a lázadókat”.

A hír megdöbbenett; gondolkoztam; majd így feleltem:

„Az arcvonalból egy általános támadás előestéjén egyetlen egy honvédet sem lehet kivonni, ily helyzetben a dandárparancsnoknak eltávozni nem lehet, már csak azért sem, mert a dandárban még csak „egy őrnagy van,

a dandártörzsnél tényleges tiszt nincs, egy zászlóalj kivételével mindegyiket tartalékos tiszt vezérli; különben kértem, hogy „mily nemzetiségűek a lázadók”; — ha magyarok, akkor adjanak egy személyi gépkocsit és én a parancsörtisztemmel hozzájuk száguldok s öt perben belül rendet csinállok, de ha a lázadók „nem magyarok”, akkor „nem megyek”, mert nem tudok velük beszélni”. Feleletem hatott, mint az aspirin és elrendelték, hogy „a lázadók nemzetisége” haladéktalanul megálapítandó”.

Ezen idő alatt parancsnokom fel és alá sétált a szobában, én pedig hallgatagon ültem a helyemen. Ő megszólalt: „Hallatlan, hallatlan, — mi lesz ezután! — hová menjen az ember! Legjobb lesz kivándorolni! Hihetetlen, fellázadni a császár ellen”.

— Én bizony nem vándorolok ki, nekem van hazám, szolgálni fogom, ahogyan lehet; úgy látom, a császár már megszűnt; idevezetett a rossz politika, az erélytelenség — feleltem.

— Mi közöm nekem a politikához? Én sohasem politizáltam, sohasem voltam „politikus tábornok”, k. és k. voltam — mondta ő.

— A „k. und k.” már nincs, amióta a hadsereget leszavazták az államformát illetőleg. Szégyen és gyalázat volt; meggondolatlanság. Ha politizálnak a jó urak, másként történt volna minden, mert a politika és a háború egymástól elválaszthatatlanok ... — De nem fejezhettem be, mert belépett a vezérkari főnök és jelen ette:

— A lázadók honvédek, már megnyugodtak, sőt már el is indultak Rjekáról Podgorica felé.

— Úgy! Jól van — felelt feléledve parancsnokom. — „Ezredes úr legyen készen az indulásra, drasztikusan meg kell büntetni őket, nem tűrök semmiféle rendetlenséget, majd később döntök”.

Ezen megbeszélés folyamán még azon igen jellemző hírt, illetve parancsot is közölték velem, hogy „Baden legfelsőbb rendeletére a hadsereg az államformát illetőleg

leszavaztatandó, t. i. mit akar a sereg, monarchiát-e, vagy köztársaságot”.

Mindkét hír megdöbbenett; éreztem, hogy közel a dicstelen vég, hogy az Osztrák-Magyar Monarchia ez a csak a dinasztia egyeduralma által kínosan összeragasztott tákolmány, recseg-ropog eresztékeiben. Elbukott, mert a népek a rossz politika által rájukszabott szűk ruhát szétrepesztették, mert már megingott az is, amiben a cézárök mindig a legjobban bíztak: a hadsereg, mert a népek nemzeti törekvései, az önálló nemzeti élethez való velükszületett ragaszkodása erősebb volt a dinasztia iránti hűségénél, mert évszázadokon keresztül meddő, tehetetlen politikát folytattak. Megdöbbenett, hogy az államforma felett elrendelt szavazás által maga az uralkodó dönti le azt az alapot, melyen ezer évig Magyarország nyugodott, amely a jövőnek egyik záloga. E hír hallatára rögtön kijelentettem, hogy a dandárt nem engedem leszavazni, én — függetlenül a személytől és a dinasziától — a királyság intézményének híve vagyok és nem tűröm a királyi tekintély destruálását”. Parancsnokom rögtön ki is jelentette, hogy „ezt a helytelen parancsot nekünk ki sem adja”. E napon eszembe jutott azon beszélgetés, melyet 1917 kora tavaszán Károlyi Mihállyal, aki akkor a 40. hadosztály parancsörtsztje volt, a kirlibabai fronton folytattam. Már akkor hangsúlyozta, hogy „nálunk a királyság intézménye megbukott és helyébe a köztársaság fog lépni”, mire én megjegyeztem: „Akkor leoldjuk a kardot valamennyien, mert mi holmi vidéki fiskálisból fölcseperedett elnököknek nem fogunk karddal tisztelegni”. A gróf félrehúzta a száját, idegesen feszengett és hallgatott. Sajnos, jövődölése bevált és én mélyen lesújtva néztem, amint volt később bajtársaim földig hajlongnak „a kirlibabai próféta” előtt, sőt még Kun Bélát s Böhm Villyt is kardjaikkal megtisztelik.

A másik hír „a magyar pótlások fegyelmetlensége”, jöllehet fájt, kevésbé izgatott és kétségtelennek tartottam, hogy „a hibát másutt is kell keresni” és miért ?

Megmondom nyíltan. A nagy háború alatt mindig színmagyar dunántúli honvédekredeknél szolgáltam. Ott künn a lövészárookban, a nemzet élet-halálharcában megismertem a népet már az első hónapok alatt és azokat az elveket, melyeket a „régik. und k. katonai iskolában belémpreseltek”, revideáltam. Szakítottam azzal a felfogással, hogy „a fegyverbe szólított nép „csak” ágyútöltelék, akaratnélküli tömeg, amelyet a vezetők higgadsága, józan tervezése, erős akarata vagy felséges szeszélye, gyarló emberi hiúsága „sakkfiguraként” kormányoz.. Rájöttem arra, hogy az intelligencia és a nép ezrei egymásra vannak utalva, egymást „a végleges sikerért” ki kell, hogy egészítsék. Átéreztem, hogy „minden katonai sikernek megingathatatlan alapja egyrészt a vezetők tudása, akaratereje, másrészt az alárendeltek bizalma, szeretete és ragaszkodása; az egyik adja az észet, a másik a vért és a legénység — még a nemzetközi is — a jószívű, az igazságosan szigorú vezér kezében mindenkor engedelmes eszköz”. Ha tehát valahol hiányzik a megértés, a bizalom, ott mindkét fél hibás. Sajnos, felfogásukat nem sokan revideálták, vagy ha revideálták is, helytelenül jártak el, mert vagy „túlsgba mentek és az alárendelteknek elkényeztették”, aminek következménye volt „a hiányos ellenőrzés és a csapatnak az „engedetlenségéig való hajlamossága”, vagy pedig „ötletszerűen és következtelenül” kezelték alárendeltjeiket, még pedig aszerint, hogy „sikeres vagy sikertelen” volt-e működésük. Ha sikeres volt, megengedtek mindent; ha baleset érte őket, mindent megtagadtak. Az ily bánásmód természetesen „a bizalmatlanságot” váltotta ki. Ezen gondolatmenet alapján tehát, amidőn a parancsnokságról eltávoztam, elhatároztam, hogy „ha az állítólagos lázadók megrendszabályozására kiküldenek, igen óvatosan fogok eljárni”.

A délelőtt nyugodtan telt el, a komitácsik állandóan jobbszárnyam felé húzódtak. Sűrű köd ült délután a tájon. A 220. és 161. dandárok helyzetéről hír nem érkezett és a városnak katonai kiürítése a befejezéshez közeledett. Délután 3 és 4 óra között hirtelen elrendel-

ték, hogy „egy horvát határvadászkülönítménnyel és egy ágyús szakasszal gépkocsikon induljak el Rjeka felé és büntessem meg a „lázádotkat”,

A parancsot nehéz szívvel teljesítettem. Vállaltam a (megbízást, mert „honfitársaimról” lévén szó, biztosra vettem, hogy az egész ügyet bármi másnál simábban fogom elintézni. Délután 5 órakor indultam el, dandáromat egy őrnagynak vezérletére bízva. Sötét este. Fagyos bóra süvített végig a kietlen kőtengeren, a karszton és este 7 órakor beértem a „kokotini csendőrlaktanyához”, ahol már „a pótlások” egyik tisztje várt reám. Jelentéseiből a következő kép alakult ki:

„A legénység a hadseregben általánosan dívó rémhírterjesztésnek áldozata. Azt mesélték neki, hogy „az oláhok, a rácok már betörték Magyarországba”, „felfordult a belső rend”, „a sereg özönlik vissza”. Ezen hírekre elhatározták, hogy „ők csak otthon harcolnak, a frontra nem mennek”. Azután báró Pflanzner, aki magyarul nem tudott, éles beszédet intézett hozzájuk, a legdrasztikusabb rendszabályokat helyezte kilátásba, ha talán felmondanák az engedelmességet. Később lecsillapodtak, szó nélkül Rjeka felé elvonultak és így — mondta a tiszt — Kokotinba való beérkezésük minden percben várható.”

Nemsokára be is érkeztek. Megtekinttem a társaságot, pár szót váltottam velük és meggyőződtem arról, hogy „az egész eset már nem veszélyes”, „teljesen lecsillapodtak” és megrendszabályozásra egyelőre nincs ok. Ezen benyomásom alapján elrendeltem, hogy „üssenek tábort”, „vacsorázzanak”, én pedig a csendőrlaktanyából távbeszélővel felhívtam a podgoricai hadosztályparancsnokságot. A jelentkező vezérkari főnököt a következőként tájékoztattam:

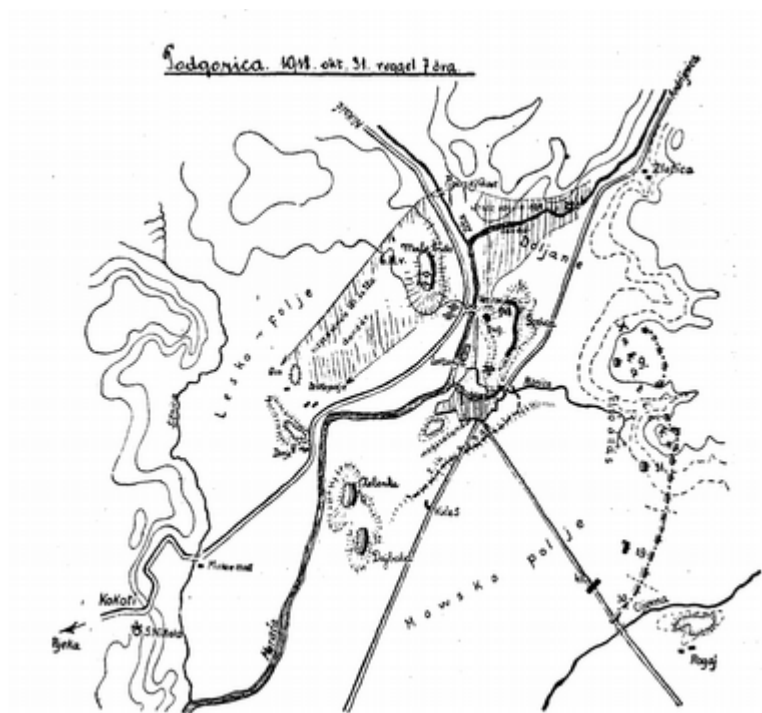
— „Pótlások Kokotinnál táboroznak, megrendszabályozásra egyelőre ok nincs, de miután a podgoricai helyzet zavaros, sőt valószínű, hogy reggelig kedvezőtlenre fog fordulni, azt ajánlom, hogy a megriadt pótlegénység maradjon Kokotinban; ily társaság esetleges

visszavonulásnál vagy harcnál csak növelné a sűrű-
dásokat”.

A vezérkari főnök — józan belátású ember volt — rögtön elfogadta az ajánlatot és azt kedvezően véleményezve, főnökének elő is terjesztette. A parancsnok eleinte elvetette a célszerű javaslatot, később azonban a vezérkari főnök rábeszélésére mégis elfogadta, nekem pedig meghagyta, hogy haladéktalanul vonuljak be”. Éjjel féltizenkettőkor újból Podgorica ban voltam; törzsem — csupa tartalékos tiszt — őszinte örömmel fogadott, jelentették, hogy „a dandárnál nyugalom van, a másik két dandár helyzete teljesen ismeretlen”; a város is nyugodt, bár sokhelyütt már a házakat jugoszláv zászlókkal feldíszítették”. Azután ledőltem a széna-ágyra; holtfáradt lévén, pihenni akartam.

Éjjel félegykor már berregett a távbeszélő, a hadosztályparancsnoksághoz rendelték. Jeges szél fújt a kihalt utcákon, felkavarta a port, raocslíosszínű felhők a földig lógtak, a sötét utcákra itt-ott az ablakréseken élesen világított ki a gyertyák fénye. Több házban bezárt és sötét ablakok mögött szólt a guzla, csendesen mulattak a montenegróiak, mámorosan várták a felszabadítókat. A parancsnokságon a vezérkari főnök fogadott és előadta:

— A helyzet válságos; a 220. és 161. dandárok visszavonulnak, velük az Összeköttetés teljesen megszakadt; a hadseregparancsnokság hosszas tárgyalás után elrendelte a hadosztály visszavonulását a Sitnica mögé, a kokotini állásba. A 220. dandár a Piperski-most (híd), a 161. dandár a Vezirów-mostnál halad át a Moracán, illetve a Zetán; a Goricának, a Malobrdonak megvédéséről gondoskodva van. A 162. dandár délelőtt 9 órakor a Kiakaricka-goráról a város alá vonul egy második védőállásba (Dajbaba—Kuca Scenovica a terephullám a város keleti és délkeleti szélén a Ttibnicáig), ezen védőállásban déli 12 óráig kitért, amely idő alatt a másik két dandár a „kokotini állást” már elérte; azután a városon keresztülvonul, a vezirówi hídon átkel a Morátán és Kokotin mögött a 222-ös Hannai hadosztálytar-

talék”. Aztán így folytatta: „Sajnos, elődöm — én csak két napja vagyok itt — a Moracán hidat nem épített; a dandár ellenséges támadás esetén kellemetlen helyzetbe kerülhet, vagy ha a Gorica ellenséges kézbe jut; számolok azzal, hogy négy zászlóaljat elvesztünk; a hídépítést ugyan elrendeltem, de nem lehet délig kész, mert nincs faanyag; igen fontos, hogy a Dajbaba és a Zelenka a kezünkben legyen, mert ha azokat az ellenség időnek előtte elfoglalja, tűz alatt tarthatja a visszavonuló csapatokat; sajnálom a dandárt, de én nem tehetek róla”.

Megismételtem a parancsot; gondolkoztam és mérlegeltem a helyzetemet; egy szóval sem bíráltam a tervet — céltalan lett volna és mindjárt tisztában voltam azzal, hogy „a dandáron egyedül én segíthetek — s a felelősség, ami vállaimon nyugszik, óriási”. Rövid hallgatás után kérdeztem a vezérkari főnöktől: „Mikor autózik el a hadosztályparancsnokság Podgoricából és hol üt „tanyát!” „Reggel nyolckor a vezirowi hídtól és egyenest Rjekába megyünk.”

— Helyes, parancsolsz még valamit! — kérdeztem.

— „Nem, csak arra kérem az ezredes urat, hogy a dandár visszavonását a második állásba és a visszavonulást a városon és a hídon hozza összhangba a másik két dandár visszavonulásával”.

Megértettem a figyelmeztetést, szállásomra siettem, ahol a zászlóaljaktól a parancs átvételére berendelt tisztek már várakoztak.

Átgondoltam a helyzetet és naplóm szerint így Ítélttem meg:

Mi a lényeg? Mi a fontos! A dandárt megmenteni a felesleges veszteségtől a feladat keretén belül. Ezért szükséges *először*: a Gorica biztos megvédése, *másodszor*: a városon való átvonulásnak biztosítása, hiszen a „szerb támadás hírére az ellenséges érzelmű lakosok felázadhatnak”, *harmadszor*: a Zelenkának és Dajbabának megszállása, mert e két pont uralja a visszavonulást, *negyedszer*: tudnom kell, hogy a 220. és 161. dandárok mikor vonultak át a Moracán és milyen állapotban van-

nak, érdemes-e érettük egy magyart is feláldozni; legelőszőr: biztosítani kell a jó összeköttetést a zászlóaljakkal, hogy a parancsadás zavartalanul működhessen”. Ezen szempontok figyelembevételével megfogalmaztam a parancsot, tollba mondtam, a tiszteket elbocsátottam és megvártam, amíg a zászlóalj parancsnokok a parancs átvételét és biztos megértését távbeszélőn igazolják — végül elrendeltem, hogy a törzs reggel 6 órakor indul a vezirow-hídhöz, — a podgyász szürkületkor a 220. Hán-hoz.

Törzsem némán hallgatta a rendelkezéseket, lelünkre ránehezedett a felelősség mázsás súlya, — nem aludtunk, csak szótlánul hevertünk a iszénágyakon és állandóan teáztunk. Koponyámban egyik megfontolás kergette a másikat; élénk elképzelőtehetségem állandóan pingálta a „holnapi nap csataképeit” — egyik kérdés az eszemhez űzte a másikat.

„Mi lesz ha fellázad a város? Hogyan jutnak keresztül a zászlóaljak? Hátha a csehek elvesztik a Goricát! És ha a két másik dandár anélkül, hogy „hírt adhatott volna” elpusztul! Vagy ha a 4-es és 32-es zászlóaljakat a felkelők ledobják a Dajbabáról!” stb.

Lassan kialakult az elhatározásom; még pedig: „reggel a vezirowi hídhöz megyek, hogy „lássam saját szememmel a gorikai helyzetet és a két dandár visszavonulását”, ha azt látom, hogy „a G-oriea tarthatatlan”, vagy „a másik két dandár rendetlenül, ellenállásra képtelenül özőnlik vissza, félrelököm a parancsot, haladok érzésem előírta úton és „senkivel és semmivel sem törődve, elrendelem a visszavonulást”, „egy embert sem áldozok fel oktanul; önkényes cselekedetemért vállalom a teljes felelősséget”.

Reggel felé sűrű köd ereszkedett le, alig lehetett a hegyek ormait látni, csendesesen szitált az eső; hat órákor elindultunk. A szállásomtól nem messze fekvő rak-tárban még ott heverték a magyargyártmányú mezőgazdasági gépek. A város lakossága már talpon volt, jugoszláv zászlók lengtek a házakon, öröm rítt le az arcokról és a nép — köztük sok gyanús alak — csopor-

tokban tódult a város és a vezirovi híd között fekvő „montenegrói laktanya” felé. Feltűnt; utánuk mentem a laktanyába. A hatos hadtáp-zászlóalj épen sorakozott s elvonult a Gorica felé, amelynek nyugati lejtőjén tartalékviszonyba helyezkedett. A nép a zászlóalj elvonulása után rögtön betódult a laktanyába. Fegyver és lőszer után kutatott, előzönlötte a szobákat. Otthagytam őket és a hídhoz mentem; hogy a Gorica védelme felől tájékozódjam. Az útegek már Momisicinél állásban voltak, a horvát hatos határvadászok a Malibrdon, a cseh és a hatos magyar népfelkelő-zászlóalj a Goricán, úgy, amint a parancs kívánta. A Piperski-most felől kis csoportok közeledtek; a két másik dandár roncsai részben fegyveresen, részben fegyver nélkül, sőt „ruha- és felszerelésnélkülieket is láttam”. Rémhíreket meséltek a legutóbbi nap harcairól. Magasabbrangú tisztet nem láttam, amiből azt következtettem, hogy ezek a kicsi, megriadt, harc képtelen csoportok a két dandár elmaradozol. Később figyelmeztettem a 6-os határvadászokat: a „laktanyára”, melynek ablakai akkor már tele voltak néppel és felszólítottam őket, hogy „géppuskáikat, a tüzéség ágyúit” szükség esetére a laktanyára irányítsák be.

Háromnegyed nyolckor a vezirowi hídon áthaladt a hadosztályparancsnok gépkocsija, én pedig így szóltam a környezetemhez: „Tiszta a levegő, most már cselekedhetünk, tervemet az előljárók nem keresztezhetik; még várok egy félórát, azután „az egész dandárt vissza vonom, irány a vezirowi híd; a második állásba nem megyek; a másik két dandárral nem törődöm”.

Reggel 8 óra 15 perckor megszólaltak az ágyúk. Shrapnell-felhők Rogame vidékén úsztak a szürke égbolton; néha a gorikai géppuskák is kelepeltek. A két zászlóalj, 148-as és 249-es osztrák hadtápzászlóalj felfejlődött, zsviózás hallatszott a városból, Leskopolje és Momisici között a mezőkön apró csoportokban támolyogtak vissza a másik két dandár elmaradozol és menetképes sebesültjei. Két alantas tisztet is láttam,

akik erélyesen gyülekeztették őket. Nem sokat használt; lassan, mint a hangyák, hátrahömpölyögtek.

„Halló” szoltam a cseh dragonyos-szakaszvezetőnek „lóra, keresse meg a balszárnyon álló 9-es zászlóaljkat és jelentse meg a százados úrnak, „az egész dandár irány a vezirowi híd, onnan Kokotin”. Amíg a dragonyos nyergelt, parancsörtisztem megírta a kurta parancsot; pont 8 óra 15 perckor a szakaszvezető ellovagolt, én pedig a Moraca-hidnái türelmetlenül vártam a zászlóaljakat. Tíz óra után a harc lassan és vontatottan kifejlődött, a két osztrák zászlóalj derekasan tartotta magát.

Legelőször a 9-esek jöttek át a városon, őket még nem támadták meg; és 11 órakor átvonultak a hídon. Félórával későbbben a 31-esek; ^12-kor a 30-asok és 29-esek. Mindhárom zászlóalj csak utcai harc árán tört utat magának és 30 százalékos veszteséget szenvedett, mert a lakosok fellázadtak — nyilván a városba becsempészett komitácsik voltak — és a laktanyában gyülekezett nép az ablakokból lödözte őket. Nem sokáig lövöldöztek, mert a Malibrdo géppuskái beszórták az ablakokat és az a „csürhe” jajveszékelve kerekelt odott. 12 órakor visszajött a dragonyos-szakaszvezető és jelentette, hogy „a városon alig tudott átjutni, a 4-eseket, a 32-eseket és az utolsó napokban a dandárhoz beosztott 41-es osztrák zászlóaljakat értesíteni nem tudta, a 29-esek pedig azt jelentették, hogy „a 4-esek, a 32-esek és a 41-esek nem jönnek a város felé, hanem ahogyan lehet, átkelnek a Dajbabánál a Moracán”. A harc ezalatt megélénkült a Goricán, az égbolt is kitisztult és szerb shrapnellek csattantak a Gorica felett.

„Engem már nem érdekel — mondtam, — a négy zászlóalj együtt van, irány: Kokotin.” Megindultunk és ez a pompás kis csapat feszco tartással, dalolva menetelt hátra a másik két dandár harcképtelen roncsai között. Leskopoljetól délre megpillantottam a 4-eseket, a 32-eseket, amint „átkelőt” kerestek, meghagytam nekik, hogy „ha sikerül az átkelés, egyenest a 220-as

Hanhoz meneteljenek”. Segíteni rajtuk nem tudtam, mert anyagom és utászaim nem voltak.

Mirkow-mosthoz érve, a híd melletti korcsmánál sajtószertű látványban volt részem. A korcsmában tanyázott már a 161. és 220. dandár torzsé. A vezérkaris parancsörtsztek és más sztek, a felosztott két dandár legénységét gyűjtötték és zászlóaljak szerint sorakoztatták. Ott volt Vitéz úr is és nagy hangon énekelve rendelkezett; a Mirkow-most és a Sveta Nikola közötti útrészen pedig „káromkodva,” „átkozódva” vánszorgtak fel az összetorlódtott vonatok.

A két dandár sorsa engem ezután már nem érdekelt. Csak annyit tudtam róluk, hogy ők szállják meg a „kokotini állást”. A Sveta Nikolához felérve, megállapítottam, hogy Podgoricánál a hkrcezaj elhalt, a szerb csapatok megszállták a várost, ahonnan „egetverő zisiviózás” hallatszott; a Don je Leskopoljenál felvonult ütegünk néha-néha még vakkantott egy-kettőt, a Goricát védő zászlóaljak már elhagyták Ljeskopoljet, Podgoricában zúgtak a harangok. Délután két óraker elertem a „kokotini csendőr laktanyát”. Csapataim egy órai pihenőt tartottak, megállapították a veszteségeket, ebédeltek; azután őket a 220-as Hánhoz irányítottam; én pedig távbeszélővel felhívtam Rjekát, a hadosztályparancsnokságot. A valósághoz hűen vázoltam a napi eseményeket, bejelentettem a veszteséget. Jelentésemen megütköztek. „Erre nem voltunk elkészülve” válaszolták és alig akarták elhinni, hogy dandárom Podgoricánál 213 embert és 17 öszvért veszített.

„Hja! A zöld asztalnál mindent másként lát az ember — szóltam; — a háborúban minden bizonytalan és változó, csak az „akarás” változatlan, tudniillik „akinnél változatlan”, uraik! Lóra” és elügettünk a Hán felé.

Délután hat óraker a Hannái már vígan lobogtak a tábortüzek. Jókedvű népem sütött és főzött, jobban mondv a „csak sütni és főzni akart”, mert „az ütközetvonatokat valami túlbuzgó hadosztály-közeg egyenest Rjekára irányította. Eiste kilenc óra felé leszakadt az ég boltja, csöbörből ömlött az esővíz^ a tábor elcsendese-

dett, a tüzek elaludtak, mindenki Morpheus karjaiban pihent. Éjjeli két óraker dalolva bevonult a 4-es és 32-ös zászlóalj, elmesélték, hogy hála a nagy podgoricai bratyizásnak, egy rozoga csónakon átkeltek a Moracán, 74 embert és 20 öszvért vesztek.

Másnap — november elsején — dandáromat az alig öt kilométerre fekvő Pipáénál vontam össze, megírtam a „harcjelentést”, beküldtem a veszteségkimutatásokat és november 2-án Rjekába vonultául, ahol „átvettem az utóvédszolgálatot és gyenge dandárommal elzártam a Rjeka—Podgoricai úttól a Rjeka—Virpazari országút közötti szagatott terepet”.

Őszinte hála hat át, valahányszor naplóm olvasása közben Podgorica jut eszembe. Büszkeség tölt el, ha felidézem 1918 október 31-ikét. Azok az elcsigázott magyar népfelkelők október 31-én „nem asztóriáztak”, nem fecsegték „szabadságról, egyenlőségről, testvériségről./ nem dicsőítették az őszirózsás, könnyelmű és „forradalomnak” nevezett „puccs” szappanbuborék-vívományait, tisztjeik gallérjairól nem tépték le a „csillogokat”, nem társultak a „börtöntöltelékkel” és „híntáslegényekkel”, eszükbe sem jutott, hogy ők „kimerültek a négy és fél éves háborúban”, ők nem játszották a „nagyhangú de üresfejű honmentők szerepét”, hanem „a nemzet ezeréves múltjához méltóan engedelmesen véreztek és meghaltak, a megmaradtak pedig az ezeréves magyar katona harci erényeit, foguk fehérét mutogatva, dalolva, egy percig sem zúgolódva haladtak tovább azon az utón, amelyet számukra a végzet, — nem a végzet, mert a végzetet is az emberi akarat kormányozza, — hanem a „kettős monarchia könnyelmű politikája” és „a magyar államférfiak rövidlátása és erélytelensége kijelölt”.

Rjekába kor.án reggel érkeztem be. A felhők, mint valami savószínű, mocskos mosogatórongyok, állandóan a földet súrolták, szakadt az eső, feneketlen volt a sár. A csinos kis városka tele volt hadsereg-trainnel; épen akkor vonult át a 9. lovas-hadosztály. A hadosztály-

parancsnokság pedig — nyolc óra volt — éppen akkor bújtt ki Nikita pompás nyaralójának puha ágyaiból. Rögtön a vezérkari főnökhöz siettem, hogy tájékozódjam. Ő már íróasztalánál ült és látva átázottságomat, jó reggeliről gondoskodott. Hozatott forralt bort és harapnivalót. Jól esett, mert még a lelkem is didergett a teljesen átázott ruha alatt; cipőm úgy szortyogott a sok víztől, mint öregapám meggy színűre szívott tajtékpipája. Ha valahol a szobában megálltam, mindig gyermekségem első éveit jutottak eszembe, mert nagy tócsa keletkezett a lábaim alatt. A szoba hamarosan megtelt „vizes hadfiakkal”. A forralt bor nagy kelen-dőségnek örvendett, tüzelt, emelte a hangulatot és élénk¹ eszmecsere fejlődött ki. Különösen azt tárgyalták, hogy „miért szavaztatta le Baden a hadsereget az államformát illetően”; szidták a fővezérséget, a politikusokat; mindenkiről leszedték a szenteltvizet, akinek egy csillaggal többje volt a gallérján, mint nekik; én a társalgásba nem folytam bele, az ablakfülkében álltam és hallgattam. Természetes, hogy a háború elvesztése is szóba került; fülelni kezdtem és mit hallok! Félig felémfordulva így szólt Lauer ezredes, a 161. dandár parancsnoka: „A háború elvesztését egyedül a magyaroknak köszönhetjük, akik vak önzésükben Ausztria népeit 1916 óta állandóan éhezettették”.

Elöntött a méreg e szavak hallatára, felforrt a vérem és ráförmedtem: „Hamis beállítás és rágalom; ha mi nem adjuk oda az utolsó falatunkat, éhen pusztultatok volna valamennyien; kár volt odaadni, mert azok akik a monarchia halálos vergődésében még mindig szíjtják a gyűlöletet, gyalázkodnak, éhhalált érdemnek; különben miért nem volt erélyesebb a jó császárak; ha igaz volna az, amit állítottok, akkor ő a bűnös és nem mi”. Sarkon fordultam és eltávoztam. Így beszéltek komoly emberek akkor, amidőn „égett talpunk alatt a föld”, recsegett a „monarchia”. „Egyesült erővel” volt öreg királyunk jelszava, amelyet aztán az osztrák államférfiak következetes munkával így formáltak át: „Egyesült erővel gyűlöld a magyart”.

Hiába! Kossuth megjövendölte, hogy „Ausztria büneiért százszorosan fogunk lakolni”.

November 3-án béke és nyugalom uralkodott előőrseimnél. Megtörtént néha, hogy a komitácsik az előőrsök előtt engedetlenül bogarászó honvédet elfogtak; vele eléggé udvariasan bántak, legfeljebb pörére vetkőztették, aztán elbocsátották. Megértettem a komitácsi-logikát! A tél a küszöbön állott, téli ruhára volt szükségük. Dél felé egy küldöttség haladt át az előőrsvonalon. Egy vezérkari tiszt, egy montenegrói volt miniszter, egy montenegrói főpap és még két írástudó, Podgorica felé gurultak, hogy ott háromnapos fegyverszünetről tárgyaljanak. Nemsokára kora délután elterjedt azon hír is, hogy a király a hadiflottát átadta Jugoszláviának, a flotta árbocain már délszláv lobogók lengenek és Konyovits flottatiszt Skutariban tárgyal a részletek felől. Azt is beszélték a jól tájékozottak, hogy „erős felkelő-osztagok francia tisztek vezérlete alatt Rjekát elkerülve, Cetinje—Njegus felé vonultak és a hátunkat veszélyeztetik”.

Ezen híreket a Nikita nyaralójának kertészlakásában berendezett dandártanyán élénken megvitattuk és az volt a véleményem, hogy „elérkeztünk az utolsó órához”, „nekünk magyaroknak itt nincs mit keresnünk” és „a régi monarchia meghalt”. Csak az aggasztott, hogy „a hírharang Magyarországról mélységesen hallgatott”.

Milyen volt a helyzet november 3-ikán az albániai hadseregnél?

A 162. dandár Rjekától délre, délnyugatra és délkeletre előőrskön, az arcvonalon nyugalom. A 161. dandár és a 220. menetben Cetinje felé. A 9. lovashadosztály, a hadseregvonat szintén. áthaladt Rjekán Cetinje irányában. A 47. hadosztály a tengerparton vonult Teodo felé: fegyverszüneti tárgyalások Podgoricában. A flotta már jugoszláv kézen. Az ántánt-seregek helyzete Szerbiában ismeretlen”.

November 4-én délelőtt 10 óraker, miután az előőrsök bevonultak, indultam el Rjekából, mint a hadsereg utolsó dandára. Elindulás előtt az 1/9. zászlóalj jelentette,

*hogy reggel 6 órakor egy kir. szerb tiszt, komitácsik és .reguláris szerb katonák által kísérve, jelent meg az elő-
őrsoáknél és közölte, hogy „Podgoricában fegyverszünetet
kötöttek”; november 8-ikáig minden megszállott terület
az osztrák-magyar hadaknak ki kell üríteni, vonul-
junk haza, de ne nyúljunk semmihez sem, mert a háború
megszűnt.”*

Jóllehet, a hír még megerősítésre várt, mégis be-
vontam a biztosítóosztagokat és úgy, mint békében,
feszesen meneteltem Cetinje felé, ahová délután 4 órakor
érkeztem. A város örömmámorban úszott. A lakosság
minden rétege sűrű tömegekben hullámzott a fellobogó-
zott utcákon, valamennyien „jugoszláv kokárdákat”
viseltek. Felsiettem a vezérkari főnökhöz; ő a fegyver-
szünetre vonatkozó szerb híradást megerősítette, sőt *inég*
hozzáfűzte, hogy a „hadosztály a régi monarchia hatá-
rain állásba nem vonul, egyenest a „cattarói öbölbe me-
netel, ahonnan hajón fogják hazaszállítani”.

Nyíltan megmondom, hogy ezen közlésnek örültem.
Nem azért, mert „kimúlt a monarchia”, hanem azért, mert
azt hittem, hogy otthon dandáromra még nagy szükség
lehet. Hogy a monarchia kimúlt, az teljesen világos volt
előttem. A Cetinjében lévő cseh katonák már kitűzték a
„Massaryk”-kokárdákat, és a korosmákban már éltették
a cseh republikát. Nálam teljes rend uralkodott. Ma-
gyarjaim kis csoportokban megtekintették a csinos
városkát. Katonás tartásuk, jó hangulatuk és fegyelme-
zettségük jogos feltűnést keltett. Délután 5 óraikor meg-
érkezett Podgoricából a „fegyverszüneti küldöttség”. A
nép éltette a békét, a megszületett új délszláv államot,
mámorosan boldog volt.

E napon így zártam le a naplómát:

„Szomorú utam lesz az ántánt hajóin; vájjon haza-
engednek-e! avagy talán „internálnak” bennünket! A
Tiadsereg bomlása már megindult. Fáj látni, de azért,
ha őszinte alkarok lenni, nem sokat izgat, mert „hinni
akarom, hogy a „független Magyarország katonája”
vagyok. Vájjon mit fognak csinálni most azok, akik
peddig azt mondták: „A jó császár,” „k. und. k. Armeé,”

nincs nemzetiségem?” mi lesz a megcsontosodott osztrák generálisokkal? Azt hiszem, hogy „felismerik nemzetiiségüket a helyzet kényszere folytán”.

Másnap, — november 5-ikén — dandárom Njegus-északi részében tanyázott, elszigetelten a hadosztály többi csapataitól. A bomlás itt már nagyobb mérveket öltött. A szlávok már kezdtek csoportokba verődve Cattaró felé meglógni. Minden osztrák nép és törzs fiai nemzetiségű kokárdákat viseltek, csak mi nem; nemzeti dalaikat énekelték, éltették a „republikákat,” szétrombolták a barakkokat, egész éjjel puskáikból pattogtak és „világító rakétákkal” felszabadulásuk öröme tűzijátékot rendeztek. Egyedül „mi, magyarok szemléltük egykedvűen — talán azt is mondhatnám — túráin közönyösséggel, vagy — és ez a helyesebb jellemzés — az évszázadok alatt következetesen belénk oltott „nemtörődomséggel” a „katonai” karnevált.

Csak azt nem tudtuk megérteni, hogy „ha már felbomlott a monarchia, miért nem rendelkezik velünk a koronás király és kormánya? És miért nem gondoskodik arról, hogy az ezeréves határok védelmére gyorsan hazaszállíttassunk?”

Ma sok mindent megértek, mert megismertem a valóságot és hálát adok az Istennek azért, hogy a hazai viszonyokról akkor mit sem tudtam.

Mi tűnik ki ezen naplóm által bizonyított leírásból? *Először:* Kitűnik, hogy az albániai sereg vezérsége a megszállt területek kiürítését és a hadseregnek a „régí határok” mögé való visszavonását sikeresen oldotta meg; hogy ezen kiürítés és visszavonulás alatt tetemes hadianyag és készletek tönkrementek, egészen természetes, mert a „badeni fővezérség” a hadszíntér kiépítését elhanyagolta, Albániát másodrendű hadszíntérnek tekintette, mert az ily módfellett nehéz feladatoknál másként el sem képzelhető. *Másodszor:* Kitűnik, hogy az albániai sereg magyar kötelei az öthetes rendkívül nehéz visszavonulás alatt „fegyelmességüket, jó hírnevüket, közismert katonás szellemüket mindvégig megőrizték; *Harmadszor:* Kitűnik, hogy a bomlás Ausztria népeinek és nép-

törzseinek fiainál kezdődött, még pedig *egyrészt azért*, mert maga a császár a hadseregnek az államformát illetőleg kiadott rendelete által a hadsereg egységét megbontotta, *másrészt, mert* a császárság elbukása által elbukott a hadsereg is, nemzetiségi alkotó részeire bomlott akkor, .amidőn egyedül az egységnek biztosítása által volt csak elérhető a zökkenésnélküli politikai átcsoportosulás. *Negyedszer:* Kitűnik, hogy az albániai sereg az ellenségeskedéseket 1918 november 4-ikén beszüntette, a november 3-án megkötött „fegyverszünetnek azon határozványát, mely szerint *a megszállt területek — Albánia és Montenegró — november 8-ikáig kiűritendők*, pontosan teljesítette. *Ötödször:* Kitűnik az, hogy még az albániai hadtápkörlet is gróf Tisza meggyilkoltatásának tervéről jóval annak megtörténte előtt (október 15., Laci) már értesülve volt.

V. A hadsereg felbomlása, lefegyverzése.

Ezen fejezet megírásánál naplómát szószerint fogom idézni. El fogom hallgatni az érdes bírálatot, melyet nap-nap után megrögzítettem. Száraz tényeket fogok naptárszerűen felisorolni, mert szentül (hiszem, hogy azok magyarázatra nem szorulnak.

November 6. szerda, Oranova, Cattaró mellett.

Ma — két nappal a fegyverszüneti szerződésben meghatározott nap előtt — a Lovcennél átléptük a régi monarchia határát és verőfényes, ökörnyalás őszi időben leereszkedtünk az öbölbe. A határ átlépése után — mintegy varázslatra — megváltozott minden. Mámoros öröm sugárzott az arcokról; lövöldöztek mindenfelől, durrogtak a mozsarak, robbantak a kézigránátok, lobogódíszben a falvak. A nép, a dédelgetett délszlávok, ünnepelték a „Habsburg-monarchia” elmúlását. Csodálkoztam és kérdeztem önmagamtól, hogy „hát honnan szerezhették be az újszülött állam lakói a lengedező lobogókat; honnan? Csehország gyáraiból. Azok „mindent gondosan előkészítettek.” Dandárom dalolva, példás rendben, feszes tartással vonult be az ünneplő városba. A lakosok sorfalat álltak, gúnyosan röhögtek; mintha azt akarták volna mondani: „Hiszékeny, bamba magyarok; évszázados elnyomóitok már „a fűbe haraptak, ujjongjatok velünk, felszabadult népekkel”.

Biz' Isten! nem örültem, mert — jóllehet családi tradícióimnál fogva sohasem voltam „labanc” — még is éreztem, hogy ha az az épület, az a viskó, amelyben mi, magyarok az osztrák sógorral évszázadokon át „vadhá-

zasságban” éltünk, összedől, romjai alá temetheti Szent István koronáját. Sietve vonultam át és délután két óra-kor Oranovában tábort ütöttem. Rongyos fészek; kihalt; a férfiak Amerikában vannak. Estefelé már megindult a népek vándorlása az új államok felé. Kis csoportok vonultak át a falun. Zelenika felé siettek. Hazafias szláv dalokat dűnnyögtek. Vadonatúj ruhájukat „Petár” és „Massaryk”-kokárdák s „nemzeti színű pántlikák díszítették; fegyverük már *nom volt. A régi monarchia területére való beérkezés után tehát megindult a hadsereg felbomlása.* Egy jugoszláv csendőrőrmester is jelentkezett nálam és kért karhatalmat, mert csendőrei elszéledtek és; ő a fosztogató komitácsikat különben nem tudja megfékezni. A kérelmet elutasítottam, mire ő a nadosztályparancsnoksághoz fordult. Természetesen helyt adtak a kérelemnek és elrendelték. Ismét megtagadtam, kijelentettem, hogy én ezentúl csak a dandárom közvetlen biztonságáról fogok gondoskodni, az új állam területén idegen vagyok, semmi közöm a belrendjükhöz és ezen új államért egyetlen magyar katonát se fogok feláldozni.

Híresztelték az átvonulók, 'hogy „a király lemondott,” „Német-Ausztria már köztársaság, elnöke a szociáldemokrata dr. Adler”, végül „megölték gróf Tisza Istvánt”.

November 7., Orahova.

A vándorlás Zelenika felé mindinkább nagyobb mérvet öltött; sokan közülük már nem is tisztelnek; tisztet köztük nem láttam. Igen szomorú kép! Úgy látszik, hogy ez a fegyelmetlen társaság már tiszteinek sem engedelmeskedik. Katonáim nem sokat törődtek velük, rájuk sem néztek. Egész nap sütöttek és főztek, halásztak; nem panaszkodom rájuk. Cattaróban bevásárlásokat eszközölt tisztjeim azt a hírt hozták, hogy „az új Jugoszlávia a hadsereg feloszlását követeli, azt le fogja fegyverezni”; az albániai sereg feloszlik „nemzetiségek” szerint, a magyar csapatok és minden magyar alakulat hozzám csatlakozik.

November 8., Orahova.

A bomlás tovább tart. Csodálatos, bogy „mennyi szláv katona volt a hadseregben”. Mind jó húsban vannak; alighanem gránátmentes helyeken lebzseltek.

Délután megjött a parancs, hogy „a hadsereg nemzetiségek szerint feloszlik; én gyűjtssem a magyarokat és kiegészítőterületek szerint csoportosítsam őket; azután előreláthatólag vasúton haza fogok szállítani.

November 9., Orahova.

Holnap Risanóba menetel a dandár és ott gyűjti a magyarországiakat. Ma Cattaróba bevonult *egy szerb ezred és sok komitácsi*. A lakosság bandériummal és zenével fogadta; a várost fellobogózták, Zelenikában *a matrózok ma letették a jugoszláv hűségesküit*; a rend ott teljesen felbomlott, örületes tolongás a vasúti állomáson. Mindenki siet haza és nem engedelmeskedik; a tolongók között magyar alig van; legfeljebb olyanok, akik Zelenikán voltak beosztva.

Othronról nagyon zavaros híreket hallottam; beszéltek, hogy „a királyt is megölték”; mások azt mondták: „elmenekült Svájcba”; „a jugoszlávok a magyar határt teljesen lezárták”. Elrendelték, hogy minden tiszt négyhavi fizetési előleget vegyen fel, mert a helyzet teljesen bizonytalan és hogy a monarchia felbomlása mily átalakulást fog létrehozni, még senki sem tudja; a tisztikarról a hadseregparancsnokság ezáltal gondoskodni akar.

November 10., Vitaglav, Risano mellett.

Délelőtt félkilenckor vonultam át Risanón. Csinos kis fészek. Ugyanazon kép, mint Cattaróban. A fellobogóztott városka lakossága egészen kótyagos. Reánk komoran, mogorván néztek. Az állomásparancsnok „öreg Grenzer ezredes”, tehetetlen; meséli, hogy „a nép mindenfelé fosztogat, a jugoszláv katonaság, a régi „k. und k.” vagy „k. k.” Landwehr-legénység sem akar katonáskodni, menekülnek, minden felszerelést elárusí-

tanak, a puskáikat eldobálják s csak a hátizsákot tartják meg; az erődítések ágyúí őrizetlenül állnak, a gyönyörű „ledenicei” villamos sütőde romokban hever, a kórházakat már teljesen kifosztották, teljes forradalmi hangulat mindenütt”.

A dandár számára alig van hely a városban; elhatároztam, hogy a dandár felét és a törzset Vitoglavban — három kilométerre Risanótól — fogom elhelyezni. A Risanót övező hegyeken állandóan lövöldöznek; teljes fejtelenség.

Ismét izgató híreket hallok. „A király Gödöllőn fogoly, két kormány verseng otthon a hataloméért. A köztársaság kormányának elnöke gróf Károlyi. Szurmay, Tabajdi és Hadfy királyhűek és harcolnak a, köztársaságiak ellen; Budapesten utcai harcok. Károlyi már húsz vármegyét átadott a nemzeti kisebbségeknek. A Raguzában székelő hadseregvezérséget a jugoszlávok elfogták, a hadművelési pénztárt — 50—60 millió — „nemzeti vagyon”-nak mimósítve, lefoglalták.”

A cseh, lengyel, bosnyák tisztek már nemzetiszínű kokárdákat viselnek, a sapkarózsákat már letépték, csak nálunk magyaroknál uralkodik méltóságteljes nyugalom, rend és fegyelem. És ez a hitvány, áruló népség századokon át „rebellisnek” nevezett bennünket. A „Habsburgok” vakon hittek nekik; most aztán megitták a levét. Hatalmas gőzös evezett be a kikötőbe tele magyar liszttel; persze! ha magyarországi terményekről van szó, akkor azt mondják: „ide vele”, ilyenkor „szeretnek” bennünket. Hja, a gyomor nagy úr, az nem keresi „a nemzetiségi kérdéseket”, hanem „szereti, ha tele van tömve”; furcsa, hogy a magyar lisztet megmészlik a „nacionalista” gyomrok”.

November 11., Vitoghv.

Hallom, hogy „a hadsereg vezérsége a hadifelszerelést nyugta ellenében a jugoszlávoknak át akarja adni”, tehát „önmaga fegyverzi le a sereget”. Az indokokat ugyan nem ismerem, de benyomásom az, hogy „a lefegyverzést az új jugoszláv állam követeli”, mert

különben nem engedik haza a csapatokat. Szégyenteljes helyet! Azonban érthető az elhatározás. Csak két úton haladhatott báró Pflanzner: vagy „fegyveresen átvonulni Jugoszlávián”, vagy „lefegyverzés és megmenteni a sokezer embert”; elvégre most már a hadianyag nem fontos; a monarchia elzüllött, a seregnek is fel kell bomlani. Szomorú és dicstelen vég négy- és fél-éves hősi küzdelem után és hogy még dicstelenebb legyen elbukásunk, amint hírlik, „otthon dül a polgárháború; köztársasági érzelmű és királyhű magyarok Budapest utcáin irtják egymást akkor, amidőn a Habsburg-monarchia nemzeti államokra széthullott és ezeréves hazánkat csak az egész nép egyesült ereje menthetné ki épségben e zűrzavarból. És mi idézte fel ezt a gyászos elbukást! Talán legyőztek! Nem. Talán Amerika! Az sem. Legyőzött az elvekhez, a becsülethez való görcsön ragaszkodás: *„a hűség az utolsó vér cseppig, a kitartás az utolsó falat kenyérig.”* Antik jellemvonás, felséges elv, de gyakorlatilag csak elvétve hasznos. Az egyén elbukhat „hűségből”, ez az ő magánügye; ha elvei miatt elpusztul, a világ kereke mégis szabályosan fog tovább forogni; volt és nincs. De népek és nemzetek elvűségért el nem pusztulhatnak és vezetőiknek — még akkor is, ha királyok — szent kötelességük „sutbadobni” az elveket, sőt a hűséget is a gondjaikra bízott nép jövődjének biztosításáért. Vájjon magyar érdek volt a hűség és a kitartás! *Nem, legfeljebb csak „dinasztikus érdek”. Hej, ha nekünk a háború utolsó éveiben külföldön csak egy mákszemnyi Benesünk vagy Massarykunk lett volna!*

Az otthon dülő forradalmat helytelenítem, mert a forradalom még akkor is rombol, ha épít. Talán a köztársaságért! Nem kell. A királyság intézményének megváltoztatásába — bár ez a nemzet szuverén joga — sohasem tudnék belenyugodni. Az én szememben a forradalom csak akkor „jogos fegyver a nemzet kezében”, ha célja *„a nemzeti függetlenség”* elérése, *kikényszerítése*; más okot sohasem tudnék elfogadni. A régi monarchia szétesett, nem sajnálom, mert föellen-

ségünk évszázadok óta Ausztria volt. Önállóságunk most érett gyümölcsként pottyant az ölünkbe, miért akkor a forradalom? Ostobaság; bizonyára „törtető politikusok meggondolatlan munkája”.

November 12., Vitoglav.

A legénység már nagyon türelmetlen. Izgatják a hazai hírek. A bács-bánátiak és az erdélyiek a szerb és az oláh betöréstől félnek. Nem csodálkozom! Hiszen a monarchia más népeinek „hazavándorlása” már hat napja tart, körülöttünk mindenki nemzetének feltámasztását ünnepli, a példa pedig ragadós; és hozzá még. az ellátás állandóan rosszabbodik. A nyomorultak alomszalma és fedél nélkül tanyáznak a Karszt szikláin, veri őket az eső, tagjaikat megdermeszti a jéghideg bőra; <a& lásom sem különb, egy babérlevélraktárban tanyázok tisztjeimmel, mindenütt besüvít a bőra, de legalább fedé] alatt vagyok.

Zászlóaljaim egész nap leltározzák a hadianyagot, előkészítik az átadáshoz, amely már holnap kezdődik a tűzérségnél; egyedül a kenyér- és hátizsák marad meg náluk, mi pedig megtartjuk kardjainkat, forgópisztolyainkat, látcsöveinket és magánpoggyásunkat. A magyarok csoportja már együtt van. Az osztrák-németek és lengyelek-rutének Risanoba gyülekeznek, amiért az ott lévő zászlóaljamat Morinje faluba kell eltolnom.

Csodálatos vég! de igazságos. Isten kezét látom benne. A kiegyezés után megszervezték a közös hadsereget. A népeket egy oly keretbe préselték bele, amely „megölt minden nemzeti gondolatot”, melyet csak a „hadúr” személye ragasztott össze, *ő pedig elvileg a „császár és király” felett állott.* A tisztikart pedig összekeverték; és miért? Mert hitték és remélték, hogy ezáltal elveszti „nemzeti öntudatát”, elfelejti anyanyelvét és még a saját fajtája ellen is harcol, ha a „hadúr” úgy akarja. Sajnos, sokszor megtörtént és most, amidőn elbukott a pásztor, elszéledt a nyáj is, — feloszlott „nemzetiségi falkákra”. Éppen azoknak kellett feloszlani, akik a nyugalmas békeévek-

ben az önálló magyar hadseregnek és a honvédségnek legnagyobb ellenségei voltak és minden magyar megmozdulást „rebelliónak”, „forradalmi láznak” minősítettek. Hiába! A sereget nemcsak a „hadúr” személyének, hanem „a nemzeti öntudatnak” is *kell* összefogni. *A császárság, a királyság csak forma — tehát „időleges”, a „nemzet örökéletű”.*

November 13., Vitoglav.

Tüzéreink már átadtak mindent a szerbeknek. Simán ment minden. A szerbek a jegyzőkönyvekben elismerték az átvételt. Darabonként vették át a hadiportékát; a becslési árt pedig a jegyzőkönyvekbe bejegyezték. Nevetséges árat írtak be! — egy ló 250 korona, egy muli 50—100 korona. Rövid ideig szemléltem ezt a rablást, ezt a „*risanói Világost*”. Az ágyúk őrizetlenek, a jugoszláv kölykök a műszerekkel játszanak; a lovak a kerítéshez kötözve abrak, ápolás nélkül; százszámra fognak elpusztulni. Sosem hittem, hogy még ily szégyent is *meg* fogok élni.

Sokat tűnődtem azon, hogy nem-e volna helyesebb „megtagadni a lefegyverzést” és „fegyveresen utat törni Hercegovinán és Bosznián keresztül”. Ezer kérdés kavargott agyamban. Honnan veszem az élelmet azokban a kietlen országokban hatezer ember számára? Hol állanak már az antantcsapatok! Embereim erkölcsi és fizikai ereje nem-e hagy cserben a merész vállalkozás alatt, télvíz idején? Nem-e fontosabb a hatezer embert — igaz, fegyvertelenül — megmenteni a nemzet számára, mint „feláldozni”? Lehetséges-e az, hogy a sereg vezére könnyelműen rendelte el a sereg lefegyverzését? Hiszen bizonyára jól megfontolta a helyzetet és ha ezen hazavonulás közben valahol a szerbek, akikkel november 4-ikén fegyverszünetet kötöttünk, bekerítenek és lefegyvereznek, hatezer emberemet bizonyára valahová internálják stb. Nehezemre esik, de a parancsot teljesíteni fogom. Azt mondja az eszem, hogy „csak ezen úton jutnunk legbiztosabban haza”.

A risanói katonai pékek kijelentették, hogy a ma-

gyarok számára „nem sütnék”; sebjaj — majd sütünk magunk, nem szorulunk rájuk.

November 14—15., Vitoglav.

Gyalogságom befejezte a hadifelszerelés átadását. Persze, egy garast sem fizettek a csujesek. Vad híreket terjesztenek: „*A király a tisztikart feloldotta az eskü alól*”, — értem, sőt természetesnek tartom, mert ha a monarchia szétmállott, szétmállott a sereg is, — megszűnt a legfelsőbb hadúr is. „*Magyarország teljes semlegességet fogadott*”. *Ki? Ki nyilatkoztatta ezt ki?* A király-e, vagy a köztársasági elnök! És ki az utóbbi? „Hock János a nemzeti tanács elnöke.” „Decemberben lesz az alkotmányozó nemzetgyűlés”. „Erdélybe betörték az oláhok, — Bács-Bánát fellázadt”. „A király Gödöllőn lemondott az osztrák császárságról.” „Budapesten valami „katonatanács” működik.”

A kolozsvári és bánáti legénység zúgolódik és haza akar menni, azt hiszik, hogy én tartom őket vissza. Nyomorultak! Inkább ma, mint holnap hagynám itt ezt a nyomorult országot. Beszéltem velük. Látszólag megnyugodtak, de azért hétszázan mégis Zelenikába szöktek. Szerencsétlenek! Alig jutnak ép bőrrel haza. Hangulatom nyomott. Módfellett fáj, hogy alárendelt értékű népek gályarabként kezelnek bennünket, fegyvertelenül lézengünk idegen országban, kiszolgaltáivá az ő jóindulatuknak. Bánt az is, hogy pályámat ily hitványán fejezem be. Hja, „aki az ördöggel cimborál, annak kínnal fizetnek” — β az ördögnek neve: „Auszttria”.

Naplóm szó szerinti idézését nem folytatom. Fölösleges, mert már az eddig közöltekből világosan kitűnik, „1. hogy az albániai seregnek felbomlása a régi monarchia határainak átlépése után, azaz november 6-án kezdődött;

2. hogy ezen önkényes felbomlást a monarchia szlávjai — különlegesen a délszlávok — idézték fel;

3. hogy a magyarok és a magyarországi nemzeti kisebbségek jó szellemüket, fegyelmeztségüket a sereg lefegyverzéséig megőrizték; önkényes eltávozások csak

november 15-én fordultat elő, amely napon az oláh és a szerb betörés Magyarországra a csapatoknál közhírré vált;

4. hogy az albániai sereg november 15-ével megszűnt és fegyvertelen nemzetiségi csoportokba tagozódva várta az utódállamokba való elszállítását;

5. hogy az albániai sereg „teljes hadifelszerelését és hadianyagát” jegyzőkönyvileg november 12—15 között átadta a királyi szerb és forradalmi jugoszláv csapatoknak, akik ezen sok milliót érő anyagért egy lyukas garast sem fizettek”.

Hogy az albániai sereg vezérsége mily körülményeknek és viszonyoknak hatása alatt bontotta fel a sereget nemzetiségi csoportokra és rendelte el a felszerelésnek és hadianyagnak átadását, még ma sem tudom, de valószínű, hogy a jugoszlávok a fegyveres átvonulás ellen tiltakoztak és a hadianyagot követelték.

VI. A fegyvertelen hadsereg hazaszállítása.

A hadsereg leszerelése után tmég öt napot töltött a cattarói öbölben. A 81. hadosztály Risanó körül, a 47. hadosztály, a 9. lovashadosztály és balkán hadtest Teodo vidékén, a magyar csoport Vitoglavnál. Végre november 19-én a „Báró Kemény” és „Amphitrite” teherszállító gőzösök Risanónál befutottak, hogy „a magyar csoportot” hazaszállítsák. Kimondhatatlanul örültünk neki. A hajókat francia haditengerésztisztek és legénység vezették; ők foglalták el a fontos állásokat; a közönséges szolgálatot Adria- és Lloyd-matrózok látták el, a fűtőket a vasúti és távíróezred vezényelte. A hajók személyszállításra csak kezdetlegesen és felületesen voltak berendezve; a legénységet „gyaluforgácson” a hajórekeszekben helyezték el, tisztjeim a szénraktárban kaptak helyet, én és még két törzstiszt a francia tiszt szívességéből a hajó étkezőjében laktunk. Minden „kiegészítő kerület” csoportja háromnapos ételmezt hozott magával és konyhakocsijain főzött. A „Báró Kemény” gőzös már sérülten érkezett Risanóba, amennyiben a hajócsavar egyik szárnya törött volt. A kidolgozott terv szerint mindig két gőzösnek kellett volna egy csoportban haladni; például a „Báró Kemény” és a „Szedeg”, mely utóbbi a 47. hadosztály egyik csoportját szállította.

November 20-án szálltam hajóra, a „Báró Keményre”, a dandártörzs és kétezerhatszáz ember. A szerbek a behajózást a legszemérmetlenebbül ellenőrizték, követelték a tisztí forgópisztolyokat és a látcsöveget, sőt még a hajóra is feltolakodtak; persze a fiatal

francia tengerésztiszt erélyesen közbelépett és letesékelte őket, mondván: „A hajón Franciaország-parancsol”.

Déli 12 órakor indult el a „Báró Kemény” Risanóból. Teodóban megtöltötte szénraktárait, Kumbornál horgonyt vetett s ott töltöttük az éjszakát. A „Szeged” pontosan reggel félhét órakor el is indult, mi nem követhettük, mert hajónk horgonyait az indulási időig felszedni nem tudta és így csak féltizenegy órakor kezdhettük meg utunkat minden kísérés nélkül, egyedül.

Kellemesen telt el a nap. Délután szitalni kezdetit az; eső, elült a bóra. Estefelé kiderült az égbolt és új erőre kapott a bóra. Sérültesavarú hajónk lassan haladt; küzdött a hullámokkal Vacsora után hosszadalmasan elbeszélgettem a francia tengerésztiszttel; megvitattuk Wilson pontjait, az új Európa erőviszonyait, Magyarország új helyzetét és e beszélgetésből már akkor megállapítottam, hogy „mily tájékozatlan a külföld hazánkat illetőleg”. Komor hangulatban pihentem le, alig aludtam. Gondolatban újra átéltem hosszú hadiszolgálatom minden örömét, gondtalanságát, a sok nélkülözést, a sikereket és kudarcokat; eltűnődtem a sivár jelen felett és sehogyan sem tudtam megfesteni a jövődőnek képét. Holtfáradtan, lelkileg és testileg kimerülten vártam a reggelt. Reggel pont félnyolc órakor hirtelen felpattant az étkező ajtaja, egy tiszttem rohant be és jelentette, hogy a hajó leghátsó rekesze kigyulladt.

Kirohantam a fedélzetre. A hajórekeszből, melyben hatszáz emberem volt elszállásolva, sűrű fojtós füst gomolygott. Ember ember hátán, egymást taszigálva, rugdalva és harapdálva mászott ki az égő rekeszből. Leírhatatlan láрма, zürzavar keletkezett. A hajórekeszből félig megpörkölten megmenekültek jajveszékelése, a többiek vad ordítása, a hajóskapitánynak harsány parancsai, tisztjeim hangos rendelkezései töltötte be a levegőt; a legénység egy része a mentőcsónakokba menekült, másik része a hajó egyik oldalára tódult, aminek következtében a hajó kissé félrebillent, egyedül a szakácsok — mintha semmi sem történt volna — őrizték

meg nyugalmukat s főzték tovább a reggelit. A pánik nem sokáig tartott, hála a hajóslegénység és a tisztikar erélyének és mihamarább működni kezdtek a szivattyúk s megindult a mentés, amelyben jóformán csak tisztjeim és a matrózok vettek részt. Nem sok hasznunk volt a szivattyúból, mert a hajórekesz faállványai, a többemeletesen beépített fekhelyek deszkái s a gyaluforgács úgy égett, mint a zsír s a rekesz vasbordázata kezdett átmelegedni. Körülbelül délelőtt féltízkor a helyzet mindinkább veszélyesebbé vált. A hajóskapitány hozzám sietett és tudatta, a hajótestet *csakis az égő hajórekesz légmentes elzárása által lehet megfékezni, amit már el is rendelt, igaz, hogy a hajórekeszben lévők elpusztulnak, de mi, a többiek megmenekülünk*”. Megrendített e közlés, — el kellett fogadni a többiek érdekében.

Sajnos, az égő hajórekesz légmentes elzárása csak félig sikerült, ment a padlókat rendszertelenül rakták a lejáratra; hiába ontották a szivattyúk a vizet a padlókat borító pokrócokra, köpenyekre és ponyváikra, réseik keletkeztek, a tűz feléledt, lángok is csaptak itt-ott fel; féltizenegy óra felé a befedés ismét erősen füstölt, ekkor a befedést megigazítandó, többen — így maga a kapitány, a hajó zászlósa, az első gépész és két honvédtiszt — ráléptek az ingó és vizes pokrócok fedte padlókra, a befedés engedett testük súlya alatt, velük együtt bezuhanat az égő hajórekeszbe. Hiába volt minden mentési kísérlet, ők is bennégtek és mi pedig újra kezdtük a rekesz lezárását, ami végre valahogyan sikerült is. A hajó vezetését ezután átvette a hajó régi kapitánya, aki a fiatal francia mellé segédközéggként volt beosztva, és ez a kipróbált, öreg hajós égő, füstölgő hajónkat deli tizenkét órakor bevezette a spalatói kikötőbe.

Hogy mi okozta a tűzvészt, megállapítani nem lehetett; valószínű, hogy valaki a gyaluforgácson elővigyázatlanul, a kiadott parancs ellenére dohányzott, de az sem lehetetlen, hogy a heves bóra a konyhakocsik parázsát a rekeszbe sodorta; százhuszonhatan hiányoztak Spalatóban; alighanem valamennyien bennégtek.

És miként fogadtak bennünket a jugoszlávok a spatatói mólón?

Beérkezésünkkor a jugoszláv katonaság — ki nézésük után „zöld káderbeliek” — már elzárta a mólót, mögöttük sűrű tömegben szorongott a kíváncsi lakosság. Kíváncsiságukat megértettem, hiszen „pazar multság lehetett számukra a mi szerencsétlenségünk, több, mint kétezer fegyvertelen magyar a mólón, a jugoszláv egérfogóban”. Parancsnokunk — kétségtelenül még pár héttel ezelőtt „császárhű” és „a dinasztia oszlopa” — kereken kijelentette: „*Le a sapkarózsákkal, császár nincsen, különben „se ki, se be”, — a városba való sétálás veszélyes a nemzeti hangulat miatt*”. És mi évszázadok óta „rebelisnek, izgágának, dinasztiaellenesnek” nevezett nép a forradalmárrá vedlett császárhű vojáknak kijelentésén mosolyogtunk, a sapkarózsákat nem téptük le; és miután az érettünk hősi halált halt franciákat nemzeti színű szalagos koszorúval kívántuk megtisztelni, mégis engedélyt kértünk, hogy koszorúvásárlás címén egy páran a városba mehessenek. Megtagadták. No, de hát! mindenütt akadnak jó pénzért jószívű emberek; akadt Spalatóban is. A koszorút megvásároltuk és ráborítottuk a hősi halált haltak megszenesedett holttesteire. Aztán kiraktuk a poggyászt, elhelyezkedtünk a mólón. Ezalatt munkábaállt a városi tűzoltóság, szivattyúival eloltotta a tüzet és sebesültjeinket a városi kórházba szállította.

Ezen hajóbaleset természetesen bizonytalanná tette sorsunkat és a révkapitányság tárgyalásokat kezdett elszállításunkért. Estefelé fegyveres katonák által kísért bizottság jelent meg a mólón; a spatatói nemzeti tanács kiküldöttei voltak. Tudatták, hogy „a testünkön lévő ruhán kívül minden poggyász, *különösen a pénztárok, „jugoszláv nemzeti vagyoni” képeznek, tehát átadni, mert ha ellenkezünk, erőszakot fognak alkalmazni*”.

Követelésük felbőszített, — szégyenpír öntötte el arcomat, — de nem ellenkeztem s kijelentettem, hogy „a Poggyászt nem adom át, a pénztárat azonban vihetik”.

Elfogadták; — mohón ürítették ki a vasládákat; undorral fordultam el tőlük; természetes, hogy „a pénztárak egész tartalmát nem kapták meg”, mert mi is — *minden ősi szokás ellenére* — élelmesek voltunk.

Végre éjfél felé megszabadultunk. Átszálltunk a „Dániel Ernő” személyszállítógőzösre, amelyen november 24-ikén — vasárnap volt — délelőtt tíz órakor elértük Fiumét és hajónk az „Adria”-palota előtt horgonyt vetett. Öröm, {boldogság töltött el mindnyájunkat. Reméltük, hogy „immár vége a mi kálváriánknak”. Újból csalódtunk! A várost megzárva tartó olaszok egyik tisztje már várt reánk és közölte, hogy „a hajót nem hagyhatjuk el; mindaddig, amíg a magyar állam elszállításunkhoz szerelvényeket nem küld, várunk kell; ők vasúti szerelvényeket nem adnak”.

Újból rabok voltunk! Fiúmében, melyet oly bőkezűen tartott ki a magyar nép! Mit tehattunk, belenyugodtunk sorsunkba; a hajón maradtunk. A hajó előtt pedig ott sétált a lakkcsizmás olasz tiszt, őrzött bennünket, fékentartott kétezer fegyvertelen magyar gályarabot. Eszembejutott a S. Michaelé, a Doberdo, a tizenkét isonzói csata; mosolyogtam nyomorult voltunkon. Nem hiába állítja a közmondás: „még a kapanyél is elsül, pedig sohasem volt puska” — mondtam egyik tisztemnek.

Egészen természetes, hogy az események Fiumét is magával sodorták. A magyar uralom áldásaitól felszabadított nép hullámozott a tengerparton, csoportokban vonultak el, éltették Wilsont — a csodadoktort, — aki egész Európát, a művelt, de még a műveletlen világot is elbódította, hazafias dalokat énekeltek, aztán „egy angol, majd egy olasz zászlóalj vonult el zeneszóval, „Evviva!” — üvöltötte a nép, kendőket lobogtattak, virágokat hintettek. *Karnevál, utolsó farsang volt Fiumében; hamvazószerdájuk van most.*

Amint a fiumei magyarok a mi hajószerencsétlenségünkről és megérkezésünkről értesültek, tömegesen lepétek el a partot, keresték fel hajónkat; elláttak bennünket minden földi jóval. A kereskedők fehérműt, dohányt,

szivart, enni- és innivalót, likőröket osztottak szét; a magyar vasutasok asszonyai utolsó szem babjukból és az utolsó kiló lisztjükből csipetkés bablevest főztek, üstszámra hordtak a fedélzetre; az intelligencia pedig megígérte, hogy gyors elszállításunkért mindent el fog követni.

A vasutasok felismertek, könnyeztek és így szóltak: „Miért nem maradt nálunk, ezredes úr, akkor a horvátok nem mertek volna fellázadni”.

„Csalódtok, de igazatok is lehet, jó emberek”, gondoltam magamban, „nem hiszem, hogy a legfelsőbb helyről megindított hógörgeteget meg tudtam volna állítani; nekünk — kormányzó, főkapitány és én — nem hittek, de amit Boroevics, Istvánovics, Teslics mondtak, szentírásnak minősítették; amikor áprilisban azt jelentettük, hogy „fuit Habsburg-uralom, dualismus, megszületett a csecsemő Jugoszlávia és már nem a „tejünket”, hanem a „vérünket” szopja-szívja”, jelentéseinket ad acta tették; az ifjú, uralkodásra képtelen császár és király az éjszakát hajnalnak nézte, a magyar államférfiak pedig jó osztrák szokás szerint „Csak semmi nehézséget” jelszónak hódolva, koponyáikat a homokba dugták és nem vették észre, hogy a délszlávok porolják a plundrájukat. Rajtunk már tavaszkor beteljesedett az a német mondás: „A háztetőn ül az aggasztván és nem tudja, hogy mitévő legyen”.

Délután mohó étvágyal tanulmányoztuk a magyar hírlapokat; kézről-kézre adtuk. Olvasásuk szemeink elé tárta a meztelen valóságot, megismertette, nekünk megmagyarázta az „öszirózsás lázadás vívmányait”, a vezető államférfiak gyengeségét, az intelligencia gyors behódolását, megtudtuk, hogy ez a lagymatag forradalmi fuvalat elsöpörte gerinctelenség és akarat-hiány folytán az ezeréves, erős királyságot. Tökfilkók, demagógok, lelketlen politikusok prédája az alkotmány és a jóhiszemű magyar nép is s hogy mi már a „köztársaságnak katonái” vagyunk.

Lelkemben felfakadt a gyűlölet, a bosszúvágy, mert ha az osztrák bukásnak örültem is, előre sejtet-

tem, hogy gróf Károlyi — ez az értéktelen hólyag a radikalizmusnak játékszere, akit a szélsőségek akkor pukkantanak el, amikor nekik időszerű.

Sokáig elbeszélgettem estefelé Virággal, a Magyar Kereskedelmi Társulat igazgatójával; megvitattuk mindent, még csak Fiume jövődjéről nem tárgyaltunk; és én kérdeztem:

— Mondja csak, mi lesz ezután Fiúmével?

— Fiúmével, ezredes úr! — válaszolt ő. — ez egyszerű, hallgasson meg. A háborúelőtti gazdag Magyarország megengedhette magának azt a fényűzést, hogy „szeretőt” tartson; a szeretőt „Fiuménk” hívták, — mondja — tarthat-e szeretőt a koldus Juszlávia? Legfeljebb „mezítlásos szolgálat”.

Igazat adott neki a jövő. Azt a drága pirosítót, amit a magyar bőkezűség a szerető arcára rakott, lemosta a sors, előtűnnek a ráncok; a gyönyörű köntösöket, amibe öltöztették, elrágta az idő, vézna teste bújt elő; a magyar aranyakon épített mólókat felverte a gaz, a kikötőbe csak néha téved be egy gőzös; a virágzásnak indult város sorvad. A szerető már mezítlásos van, de talán „idővel visszatér első szerelméhez”.

Derék fiumei magyarjaink közbelépésére november 25-én megkaptuk a szerelvényeket és elindulhatott az első szállítmány. A magyar csoport e napon feloszlott. Magánutassá váltam s csatlakozhattam a szállítmány bármelyikéhez.

Nem utaztam el az első szállítmánnyal és azon tűnődtem, hogy a hallottak után érdemes-e hazautazni? Már nem vonzott haza senki és semmi. Végre november 26-án csatlakoztam, az utolsóelőtti szállítmányhoz. Utbaindulásom előtt a Narta-háton zsákmányolt algéri törömet és a Skutariban vásárolt új kakhii egyenruhát bedobtam a tengerbe, megtakarított pénzemet elrejtettem a harisnyám talpa alá, aranyaimat bekötöttem a zsebkendőm egyik csücskébe, mert a magyar vasutasoktól tudtam, hogy a jugoszlávok minden magyar szállítmányt kifosztanak. Miért gyarapodjanak az én rovásomra? November 26-án szálltam be a töröttablakú,

mocskos szalmával telehintett harmadosztályú vasúti kocsiba. Pont kilenc órakor tülkölt a vonatvezető. Ismerőseimtől elbúcsúztam, a magyar mozdony nagyot rántott a hosszú katonavonaton, a tengelyek nyikorogtak, nyöszörögtek és nekivágtunk a már deres jugoszláv karsztnak. Fészket ástam magamnak az alomszalmában, fáztam, mert pokrócaim elégtek a hajón; úgy éreztem magam, mint paradés ló a grófi istállóban; dehogy! mint a kicsavart s félrelökött citrom.

Jugoszlávián való átutazásunk se ment simán. Minden állomáson „volt császárhű tiszték” által vezetett motozó-különítmények portyázták le a vonatot. Keresték a „jugoszláv nemzeti vagyon alkotórészeit” a magyar népfelkelők bőrén, a poggyászokban, a zsebekben. Nemzeti vagyonnak minősítették az új bakancsot a magyar lábán, az új tisztí hózentrágertert, az osztrák Memphist és a podgoricai finom cigarettát, az ezres bankót a bugyellárisban, a második tisztí köpenyt, a skutari leveles dohányt, a magunkkal hozott kenyér- és konzervtöbbletet, mindent, ami értéket képviselt, csak a „sapkarózsa” volt számukra értéktelen portéka, valóságos vörös posztó a megvadult bika számára. Ilyen motozások alkalmával én állandóan az orromat fújtam s zsebkendőm csücskébe kötött aranyaimat szorongattam. És ezt az undok munkát Jellacic bán népe végezte — a Habsburgok dédelgetett kedvence — és ma már az a meggyőződésem, hogy 1848-ban nem Habsburg-imádságból, hanem magyargyűlöletből törtek ránk. „Ronda had” írtam be Kaproncán a naplómba.

November 27-én délfelé átgurultunk á magyarhatáron, két derék fejrmegeyi népfelkelővel átszálltam a budapesti személyvonatra és másnap reggel négy és félévi távollét után otthon voltam. November 29-én jelentkeztem a honvédelmi minisztériumban. Azt mondták ott: „Úgyis tudjuk, hogy az új világot nem szolgál^ nád, menj haza, január elsejével nyugdíjazunk”.

Igazuk volt! Az új világot sohasem vette be a gyomrom. Hazautaztam, többé feléjük sem néztem és elhatároztam, hogy „véleg lekötöm a kardot, képvisel-

lőséget vállalok, kispapártit”. Otthon sokáig eltűnődtem azon, hogy „célszerű volt-e a hűséges kitartás az utolsó napig”. Nem lett volna-e egyénileg hasznosabb azoknak példáját követni, akik a magyar nemzet haláltusája alatt „ittthon, a Hinterlandban, a gránátmentes katonai irodákban színlelték a „nélkülözhetetlent”, akik a világháború első ütközetei után az őszirózsás lázadásig „idegsokkot” szimuláltak, de a forradalom hajnalán — nyilván az új eszmék gyógyhatása következményeként — már ép kézzel és lábbal vezették a hantásokat s álmatrózokat, tele tüdővel kiáltván; „Életemet és véretem szociáldemokrata elveimért”, akik — lévén ők csak öntestüket imádó emberbarátok — nem túrték a „nem szalonképes lövészárokszagot és puska-porillatot, undorodtak az embervértől, gyűlölték tiszta szívből a gránátrobbanást, akiknek idült gyomorbaja nem szívelte a hadikosztot, akik a puhaágyat, a kényelmet, a fürdőszobát, a hájas hast jobban szerették a kötelességteljesítésnél ott, ahol a buta ólom rang, születés és társadalmi állásra való tekintet nélkül egyformán ölt, akik csak akkor voltak „bakátevő vaskatonák”, amikor csak „papirellenség” ellen ment a játék és akik ma alig párhetes hadiszolgálatuk felett még csak nem is szégyenkezve, oly fölényes békebeli módon szónokolják honmentő voltukat. Ma örülök, hogy nem követtem példájukat. Örülök, hogy Isten ajándékozta kitartásom hosszú hadiszolgálathoz juttatott s így fiaim nem kérdezhetik tőlem: „Apám, hol voltál te akkor, amidőn nemzetünk színe-virágát a csatamezőkön elhullatta! Miért nem adtál nekünk becsületes kitartásod által ezer holdaknál többet érő, senki által el nem idegeníthető, el nem pazarolható örökséget!”

Örülök, mert bátran állíthatom, hogy „becsülettel éltem” és ha az Isten kegyelme úgy akarja, becsülettel sétálhatok át abba a világba, amelyről vakon hiszem és biztosan sejtem, hogy tisztább, nemesebb és kívánatosabb a földinél.

Befejeztem.

Vitéz Sréter.